Omgaan met armoede in de kinderopvang

Handreiking voor professionals in de kinder- en gastouderopvang

SOS bij kinderarmoede
Signaleren
Ondersteunen
Stimuleren

Colofon

1e druk september 2024

Auteurs
Annelies Kassenberg (Hanzehogeschool Groningen)
Mariëtte Lusse (Hogeschool Rotterdam)
Inge Ekenhorst (Hanzehogeschool Groningen)
Liesbeth van der Ree (Hogeschool Rotterdam)

Medewerking
De auteurs bedanken de studenten van de associate degree Pedagogisch Educatief Professional van de Hanzehogeschool Groningen en Hogeschool Rotterdam voor het meedenken bij en het meelezen van de werkwijzen en de toolbox voor professionals.

Adviesraad

Hariëtte Koning	Branchevereniging Maatschappelijke Kinderopvang
Gjalt Jellesma	Boink
Maryse Broek	Hestia Kinderopvang
Ruben Fukkink	Hogeschool van Amsterdam, Universiteit van Amsterdam
Gera de Grauw	Kinderombudsman
Frank Schalekamp	Ministerie van SZW
Bregje Bekers	Ministerie van SZW
Els Geeris	Nederlands Jeugdinstituut
Henriëtte Aalfs	Vereniging Netwerk Kindcentra/SINNCollectief
Tamara Jones	Sterk uit armoede
Bas Levering	Pedagoog, oud-lector

Fotobronnen
De foto's zijn afkomstig van Shutterstock. Voor zover bekend groeien de afgebeelde kinderen en jongeren niet in armoede op. Foto van de stint op pagina 22 Unsplash.

Opdrachtgever
Ministerie van SZW.

Gebruik materiaal
Deze handreiking is bedoeld voor gebruik in de praktijk en kan vrij gebruikt worden in de kinderopvang. Op teksten die gedeeld worden buiten de kinderopvang is de volgende bronvermelding vereist: Kassenberg, A., Lusse M., Ekenhorst, I. & Van der Ree, L. (2024). Omgaan met armoede in de kinderopvang. Handreiking voor professionals in de kinder- en gastouderopvang. Hogeschool Rotterdam en Hanzehogeschool Groningen.

CC BY NC ND

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Gelijke Kansen Alliantie
Hanze
HOGESCHOOL ROTTERDAM

Handreiking voor professionals in de kinder- en gastouderopvang

SOS bij kinder-armoede
Signaleren
Ondersteunen
Stimuleren

Deze handreiking is bestemd voor professionals in de kinder- en gastouderopvang. De handreiking maakt deel uit van een reeks. Zo kunnen professionals uit de verschillende domeinen (kinderopvang, onderwijs - po, vo - , sociaal domein, jeugdgezondheid en mbo) op een vergelijkbare manier werken en tot een gezamenlijke aanpak van kinderarmoede komen.

Kinderopvang
In deze handreiking verstaan we onder kinderopvang:

- Het kinderdagverblijf en kinderopvang plus (0-4 jaar),
- De gastouderopvang (0-12 jaar),
- De peuteropvang (2-4 jaar),
- De voorschool (VVE) kinderen met risico op taalachterstand (2,5-4),
- Het opvangdeel van Integrale Kind Centra (0-4 jaar),
- De buitenschoolse opvang (BSO) en BSO plus (4-12 jaar).

Inhoud

1. Armoede in de kinderopvang **9**

1.1 Opgroeien in armoede 10
1.2 Kansen bieden vanuit de kinderopvang 11
1.3 Taakverdeling 12
Stappenplan 14
Medewerkers met geldzorgen 15
Verder lezen 15

2. Werkwijzen **16**

2.1 Signaleren 19
Relatie opbouwen 19
Herkennen en bespreken 23
2.2 Ondersteunen 27
Materiële en financiële steun 27
Steun bij ouderschap 30
2.3 Stimuleren 35
Ontwikkeling stimuleren 35

3. Toolbox Omgaan met armoede **39**

Bijlagen **50**

Signalenkaart 51
Overzicht fondsen 52
Overzicht Opvoedsteun 55
Voorbeeld flyer: Steun bij geldzorgen 0 tot 4 jaar 56
Voorbeeld flyer: Steun bij geldzorgen 4 tot 12 jaar 57
Bronnen 58

SOS bij kinder-armoede
Signaleren Ondersteunen Stimuleren

Beste lezer,

Opvoeden hoef je niet alleen te doen. De quote ‘it takes a village to raise a child’, drukt dit mooi uit. Het netwerk waarin een kind opgroeit is van onschatbare waarde. Een sterke pedagogische basis draagt bij aan welbevinden en kansrijk opgroeien.

Onlangs zag ik een variant op deze uitdrukking, namelijk ‘It takes a village to raise a child, and it takes a village to support that child’s parent’. Een mooie aanvulling in mijn ogen, want opvoeden kan uitdagend zijn. Zorgen, zoals financiële krapte, hebben een grote impact op het gezin waarin een kind opgroeit. Door ouders te ondersteunen, maken we het samen voor het gezin én dus voor het kind beter. De professionals in de kinderopvang kunnen hier een belangrijke rol in spelen.

Deze handreiking ‘Omgaan met armoede in de kinderopvang’ is daarvoor een waardevol hulpmiddel. Om beter te kunnen signaleren dat er mogelijk te weinig geld is voor voeding, kleding of om te sporten, om het gesprek hierover aan te gaan en om vervolgens samen te bekijken welke zaken, klein of groot, een verschil kunnen maken.

In de praktijk heb ik al vele mooie initiatieven tot stand zien komen; van een peuterontbijt op locatie, een training voor pedagogisch medewerkers, een uitpuilende meeneem-kast en weggeeffruit aan het einde van de dag.

Laten we als kinderopvang dit thema omarmen, zodat we samen ‘the village’ zijn die gezinnen ondersteunt.

Ilse Davids
pedagoog en beleidsadviseur bij gro-up

Beste lezer,

Er was al een handreiking voor omgaan met armoede in het basisonderwijs, het voortgezet onderwijs, het mbo, sociaal domein en de jeugdgezondheid. Nu is er dan ook deze handreiking voor omgaan met armoede in de kinderopvang. Dat kunnen we zien als erkenning van het belang van de kinderopvang als opvoedmilieu. Maar dat is nu even minder belangrijk: het vraagt om erkenning van armoede in de kinderopvang.

Een factuur van een gezin die maar niet wordt betaald.

Een kind met knellende schoenen in de peutergroep.

Een kind op de bso dat na de zomer een vakantie verzint.

Een kind op de bso dat er ineens niet is op de eigen verjaardag als er een partijtje “moet” worden gegeven.

Het komt allemaal voor. Ook in ons rijke land, dat recent is gezakt op de internationale KidsRight Index met armoede als belangrijke indicator.

En armoede kan ook heel herkenbaar zijn voor sommige professionals die in de kinderopvang werken.

Met deze handreiking hebben u en uw collega’s houvast bij een gevoelig onderwerp. U kunt direct aan de slag. Hopelijk geeft het handelen van u en uw team de kinderen, hun ouders en andere opvoeders het gevoel dat u hen ziet, begrijpt en steunt.

Ruben Fukkink
hoogleraar Kinderopvang en educatieve voorzieningen voor het jonge kind aan de Universiteit van Amsterdam en lector Pedagogiek aan de Hogeschool van Amsterdam

1. Armoede in de kinderopvang

Eén op de veertien kinderen in Nederland groeit op in armoede.[1] Deze kinderen groeien thuis en vaak ook in de buurt op in een minder goede en stimulerende omgeving. Hierdoor kunnen zij zich op alle vlakken in hun leven minder goed ontwikkelen. Veel kinderopvangorganisaties krijgen wel eens te maken met armoede in gezinnen, ook al hebben zij het niet altijd in de gaten. Professionals in de kinderopvang kunnen veel betekenen voor kinderen die in armoede opgroeien, want deelname aan goede voor- en buitenschoolse voorzieningen draagt bij aan de kansen van juist deze kinderen.[2] Door aandacht te hebben voor gezinnen die in armoede leven, laten kinderopvangorganisatie hun maatschappelijke betrokkenheid zien en dragen zij bij aan een rechtvaardige, inclusieve en duurzame wereld, waarin alle kinderen gelijke kansen krijgen om zich te ontwikkelen.

Wanneer spreken we van armoede?
Kinderen zijn arm '*wanneer de materiële, culturele en sociale middelen onvoldoende zijn om op een manier te leven die als minimaal aanvaardbaar wordt gezien in de samenleving waarin men leeft*'.[3] Als grens van wat in Nederland financieel minimaal aanvaardbaar is, hanteert het Sociaal en Cultureel Planbureau een '*niet veel, maar toereikend*' besteedbaar inkomen.[4]

Doel handreiking

Deze handreiking draagt bij aan de bewustwording rond armoede en geeft ideeën en praktische tips hoe professionals in de opvang kunnen omgaan met kinderen die in armoede leven. Professionals kunnen ieder op hun eigen manier en passend bij de eigen locatie gebruik maken van de informatie uit deze handreiking.[a]

Leeswijzer

De handreiking bestaat uit drie delen en niet iedereen hoeft elk deel te lezen:

- Het eerste deel biedt informatie over kinderarmoede en hoe de kinderopvang kan bijdragen aan de kansengelijkheid voor kinderen in armoede. In dit deel staat ook de taakverdeling opgenomen tussen pedagogisch professionals en gastouders, het middenkader (bijvoorbeeld beleidsmedewerkers en pedagogisch coaches) en de leiding van kinderopvangorganisaties.
- Het tweede deel bestaat uit vijf praktische werkwijzen voor het omgaan met armoede in de kinderopvang, bedoeld voor pedagogisch professionals en gastouders en professionals uit het middenkader.
- Het derde deel is een toolbox, bestemd voor de pedagogisch professionals en gastouders. Zij kunnen die zelf lezen en/of beleidsmedewerkers en pedagogisch coaches kunnen deze gebruiken in de begeleiding van pedagogisch professionals en gastouders.
- In de bijlage is aanvullende informatie opgenomen, zoals een signalenkaart en fondsenlijst.

NB De blauwe woorden in de tekst verwijzen naar relevante websites, e-mailadressen en films. In de digitale versie van deze handreiking (zie de webadressen op de achterpagina), kunt u daar direct naar doorlinken.

a De handreiking is gebaseerd op inzichten uit wetenschap, praktijk en ervaringsdeskundigheid. In het land zijn goede praktijken opgespoord. Aanvullend is er een expertmeeting geweest met professionals (5) en een ervaringsdeskundige. In Groningen (14) en Rotterdam (10) zijn groepsinterviews gehouden met studenten van de opleiding Ad Pedagogisch Educatief Professional, die in de kinderopvang werkzaam zijn. Bij elke werkwijze heeft minimaal een expert, een professional en een ervaringsdeskundige meegelezen. Een adviesraad (zie colofon) heeft kritisch meegedacht bij de ontwikkeling van de handreiking en de tekst in zijn geheel meegelezen.

1.1 Opgroeien in armoede

Welke kinderen leven in armoede?

Armoede kan iedereen overkomen. Sommige kinderen lopen meer risico op armoede dan anderen. Het risico op armoede is vooral groot als kinderen ouders hebben die gescheiden zijn,[5] licht verstandelijk beperkt zijn[6] of de Nederlandse taal niet goed machtig zijn. Ook lopen kinderen die veel broers en zussen hebben meer risico op armoede.[7] In de praktijk komt armoede verrassend genoeg het meest voor bij kinderen met werkende ouders. Dat kan komen, omdat deze ouders weinig uren werken, een flexcontract hebben of zelfstandig ondernemer zijn.[8] Ook kunnen ouders structureel een laag loon hebben in sectoren als schoonmaak, horeca en retail.[9] Omdat werkende ouders met geldzorgen[10] zichzelf niet snel als arm zien of zich schamen[11], maken zij minder gebruik van mogelijkheden om hen te ondersteunen (fondsen, regelingen en toeslagen). Dat geldt ook voor werkende ouders die onder het bestaansminimum leven.[12] Geldzorgen zijn er bovendien niet alleen in gezinnen op of onder de armoedegrens, maar ook in gezinnen met een inkomen daarboven.[13]

Armoede komt in verschillende mate voor per stad, stadswijk, dorp en regio. In buurten waar armoede van generatie op generatie wordt overgedragen, zijn kinderen die in armoede opgroeien geen uitzondering. Pedagogisch professionals en gastouders in minder kansrijke buurten weten vaak dat er bij een kind thuis weinig geld is. Maar ook op locaties in rijkere buurten zitten kinderen waar thuis weinig geld is. Deze kinderen voelen zich wellicht sneller een uitzondering.

Gevolgen van opgroeien in armoede

Hoewel er gezinnen zijn die het lukt om met weinig geld rond te komen, vraagt het leven in armoede veel van kinderen en ouders. De leefomgeving van het kind, in het gezin en in de buurt, moet aan bepaalde voorwaarden voldoen zodat een kind zich goed kan ontwikkelen.[b] Kinderen die in armoede leven beoordelen al deze omgevingsvoorwaarden lager, dan kinderen die niet in armoede leven.[14] Zo is de omgeving waarin kinderen opgroeien, minder gunstig voor een fijne jeugd en een goede ontwikkeling.[15] Soms ontbreken basale zaken, zoals luiers of een bed, of is niet zeker dat er altijd ontbijt is.[16] Armoede maakt ook dat kinderen vaak niet mee kunnen doen, bijvoorbeeld aan sporten of feestjes. Soms worden kinderen daardoor gepest. Ook de leefomstandigheden kunnen ongunstig zijn, zoals een huis waar schimmel is, te weinig ruimte of in een onveilige buurt staat met weinig of slechte speelvoorzieningen.
Als een gezin langere tijd weinig geld heeft, kunnen kinderen zich bang, onzeker en verdrietig voelen. Zij maken zich zorgen over de thuissituatie en voelen zich machteloos, omdat ze er niets aan kunnen veranderen. Kinderen kunnen ook fysieke klachten krijgen; hoofdpijn, buikpijn en vaker moe zijn. Ze denken vaak negatiever over hun leven en toekomst dan andere kinderen.[17]

Ouders kunnen veel stress ervaren door geldzorgen. Door de stress hebben zij soms minder aandacht voor en geduld met hun kind en het kan leiden tot strenger straffen.[18] Daarmee staat de veilige hechting aan de ouders onder druk. Kinderen pikken bovendien de stress van hun ouders op. Dat kan al op heel jonge leeftijd en heet dan 'early life stress'.[19]

---

b Het 'Best Interest of the Child'-model bevat veertien voorwaarden voor een goede ontwikkeling van het kind: adequate verzorging (1), veiligheid (2), liefde en aandacht van ouders (3), structuur, regels en ondersteuning (4), goed voorbeeldgedrag van ouders (5), interesse van ouders (6) stabiliteit en continuïteit in de opvoeding en verzorging (7), veiligheid in de buurt (8), respect (9), een sociaal netwerk van andere volwassenen (10), school en vrije tijdsbesteding (11), contact met leeftijdgenoten en vrienden (12), goed voorbeeldgedrag van andere volwassenen (13), zekerheid en continuïteit in de leefomstandigheden (14).

Deze chronische stress van kinderen beïnvloedt de ontwikkeling van hun executieve functies. Dit zijn de uitvoerende functies van de hersenen die nodig zijn om succesvol te kunnen functioneren in het dagelijks leven. Voor jonge kinderen die in armoede opgroeien en 'early life stress' ervaren is het bijvoorbeeld moeilijker om even te wachten, speelgoed te delen, aanwijzingen van twee stappen te onthouden, op hun beurt te wachten en rekening te houden met anderen.[20]

1.2 Kansen bieden vanuit de kinderopvang

Kinderopvang kan bijdragen aan gelijke kansen voor alle kinderen. Dat gebeurt op twee manieren. In de eerste plaats door de ontwikkeling van kinderen te stimuleren. Kwalitatief goede kinderopvang draagt bij aan de sociale en cognitieve ontwikkeling van kinderen en versoepelt de overgang naar de basisschool.[21] Dagarrangementen van onderwijs, culturele, sportieve en muzikale activiteiten, bevorderen de ontwikkelkansen van kinderen. [22] Daaraan kan de BSO een actieve bijdrage leveren. Zo draagt de kinderopvang bij aan het verkleinen van onderwijsachterstanden, vooral van kinderen waarvan de ouders minder opleiding en geld hebben.[23] In de tweede plaats maakt kinderopvang het mogelijk dat ouders (weer) kunnen werken of studeren. Als werk voldoende loont, kunnen ouders via die weg voorkomen of doorbreken dat hun kinderen in armoede opgroeien.

De kinderopvang kan een belangrijke rol spelen in het signaleren van armoede, het doorverwijzen van kinderen en ouders naar ondersteuning en het bieden van een veilige en stimulerende omgeving voor kinderen.[24] Hoewel zij armoede niet (alleen) kunnen oplossen, kunnen zij er wel voor zorgen dat elk kind wordt gezien, kan meedoen en ontwikkelkansen krijgt. Aandacht hebben voor kinderen in armoede vraagt geen extra tijd. Het gaat om het bewust worden dat armoede voorkomt en om kinderen en ouders concreet te helpen met kleine acties.

1.3 Taakverdeling

Professionals kunnen daar allemaal een steentje aan bijdragen, passend bij hun eigen taak. Hieronder leggen we uit waarom iedere professional deze taak kan vervullen.

Pedagogisch professionals

Pedagogisch professionals en gastouders zijn dagelijks bezig met het stimuleren, opvoeden en begeleiden van kinderen zodat zij zich kunnen ontwikkelen.[25] De professionals doen dat door kinderen goed te verzorgen en hen een omgeving te bieden waarin zij zich veilig voelen en gestimuleerd worden door allerlei activiteiten. Daarnaast hebben pedagogisch professionals goed contact met ouders waardoor deze gemakkelijk bij hen terecht kunnen met vragen over hun kind.[26] Juist voor kinderen die opgroeien in armoede en hun ouders is dit belangrijk.[27] Voor vragen of overleg kunnen pedagogisch professionals terecht bij collega's uit het middenkader.
In de werkwijzen uit deel 2 van de handreiking staan praktische tips hoe professionals op de groep kunnen omgaan met kinderen en gezinnen in armoede. In de toolbox in de bijlagen zijn al die tips bij elkaar gevoegd. Zo hebben pedagogisch professionals snel overzicht van wat zij kunnen doen.

Middenkader

Professionals uit het middenkader (bemiddelingsmedewerkers, locatiemanagers, beleidsmedewerkers en pedagogisch coaches) zijn de schakel tussen de pedagogisch professionals en de leiding van het gastouderbureau of de kinderopvanglocatie. In de eerste plaats kunnen zij de pedagogisch professionals op de groep ondersteunen bij het bewust worden van armoede en ervoor zorgen dat alle gezinnen goed in beeld zijn. De toolbox in de bijlagen is bedoeld als ondersteunend materiaal daarbij. In de tweede plaats kunnen zij activiteiten voor ouders en kinderen organiseren (bijvoorbeeld aanpak Thuis in Taal of naschoolse activiteiten), fondsen aanvragen en ondersteuning bieden, of

doorverwijzen naar externe partners (bijvoorbeeld logopedie, fysiotherapie, Alert4You of gespecialiseerde jeugdhulp voor de kinderen en financieel hulpverleners voor de ouders). In deel 2 van de handreiking staan tips en handige verwijzingen voor deze ondersteuning.

Leiding

De directeur of eigenaar en het bestuur zetten de toon voor de manier waarop bij de kinderopvanglocatie(s) wordt omgegaan met armoede. De leiding kan keuzes maken die ervoor zorgen dat er binnen de organisatie aandacht is voor armoede in gezinnen. We doen de onderstaande suggesties aan de leiding van een kinderopvangorganisatie en gastouderbureau. In het kader staat een stappenplan rondom het ontwikkelen en invoeren van een armoedebeleid.

- Houd de kosten zo laag mogelijk (uurtarief, voeding en verzorgingsproducten).
- Wees toegankelijk voor ouders met incourante tijden en flexibele contracten (bijvoorbeeld flexibel aantal af te nemen uren in het gastgezin).
- Organiseer een stimulerend en verbredend aanbod voor kinderen (VVE, naschools, in vakanties).
- Stel een (informeel) inloopspreekuur in voor vragen van ouders over betalingen en regelingen.
- Maak helder wie binnen de organisatie het eerste aanspreekpunt is voor collega's en ouders met vragen over het omgaan met geldzorgen.
- Zorg dat signalen die administratief en financieel medewerkers opvangen als rekeningen niet (op tijd) worden betaald of er geen reactie komt op een herinnering bij jou terecht komen en benut deze.
- Geef het middenkader voldoende uren. Neem hen op in het team, zodat de drempel voor pedagogisch professionals en ouders laag is en zorg dat ook zij geschoold zijn voor hun taak (financiële hulpverlening, het kennen van de lokale sociale kaart, het bieden van ondersteuning[28]).
- Bied scholing aan over kansengelijkheid en armoede (bijvoorbeeld via de Vonk) en faciliteer het middenkader voor de begeleiding van pedagogisch professionals in het omgaan met armoede.
- Wijs ouders en leden van de oudercommissie op de mogelijkheid vragen te stellen over prijzen en kinderopvangtoeslag aan de belangenvereniging voor ouders in de kinderopvang (BOINK).
- Reserveer in de taakuren van medewerkers uren voor contact met ouders en wijkpartners.
- Organiseer samenwerking tussen kinderopvang, scholen en andere (zorg-)partners in de omgeving (sociale kaart).
- Gebruik de kwaliteitskaart[c] die bij deze handreiking hoort om eigen armoedebeleid te ontwikkelen, evalueren en verbeteren aan hand van concrete stappen. Bespreek het armoedebeleid en de taakverdeling regelmatig met het team.

c Deze kwaliteitskaart is gebaseerd op een eerdere versie die ontwikkeld was door gro-up kinderopvang Utrecht (Ilse Davids), Kindcentra Midden Nederland Kind & Co (Anja Rasink) en de gemeente Utrecht (Tonnie van der Meer).

Samenwerken

Naast de kinderopvang zijn verschillende andere jeugdprofessionals (op scholen, in de jeugdgezondheidszorg en het sociaal domein) in de buurt betrokken bij gezinnen in armoede. Daarnaast zijn ook andere organisaties zoals de bibliotheek, de kerk en organisaties die steunen bij geldzorgen actief in de buurt. Het is van belang dat deze professionals elkaar kennen en samenwerken, korte lijntjes hebben en een warme overdracht verzorgen. Voor professionals uit het middenkader is het dan ook belangrijk de sociale kaart goed te kennen en actief samenwerking te zoeken met partners in de buurt.

Stappenplan

Het ontwikkelen en invoeren van een armoedebeleid gebaseerd op deze handreiking kan via de volgende stappen:

STAP 1: Werk aan bewustzijn
Leer wat armoede doet met kinderen en ouders en breng in beeld welke kinderen hier (mogelijk) mee te maken hebben. Heb hierbij ook oog voor werknemers met geldzorgen.

STAP 2: Bepaal wie themaverantwoordelijk is
Armoedebeleid is een verantwoordelijkheid van alle collega's, maar bepaal wie de kar gaat trekken in het team en wie aanspreekpunt is voor ouders met geldzorgen.

STAP 3: Bepaal welke stappen je wilt zetten
Breng in beeld wat de organisatie al doet en welke verbetering of vervolgstap wenselijk is. De kwaliteitskaart helpt hierbij.

STAP 4: Betrek ouders en kinderen
Vraag ouders (en in de BSO ook kinderen) om mee te denken met verbeter- en vervolgstappen en/of bespreek met hen na hoe zij aanpassingen ervaren.

STAP 5: Faciliteer medewerkers
Investeer in scholing om beter om te kunnen gaan met gezinnen die in armoede leven en bied pedagogisch professionals genoeg tijd om met elke ouder jaarlijks een start- en een voortgangsgesprek te voeren.

Medewerkers met geldzorgen

Soms kampen ook werknemers van de kinder- en gastouderopvang met geldzorgen. Deze medewerkers ervaren dan veel zorgen en stress, waardoor het voor hen moeilijk is om optimaal te functioneren, op het werk en thuis. De volgende tips voor de leiding zijn behulpzaam om hier op in te spelen:

- Voorkom zoveel mogelijk dat pedagogisch professionals gesplitste diensten hebben en daarmee wel veel met werk bezig zijn, maar weinig inkomen genereren.
- Ken de signalen van geldzorgen en leer met deze stappen geldzorgen bij werknemers snel te herkennen en ze te helpen oplossen. Zie ook deze Toolkit.
- Zorg dat in de organisatie minimaal één persoon goed op de hoogte is van financiële zaken die voor werknemers belangrijk zijn. Zie ook de website van de Moedige dialoog.
- Normaliseer het bespreken van geldzorgen van het personeel, door hier aandacht aan te besteden in nieuwsbrieven en door medewerkers in voortgangsgesprekken te vragen hoe het gaat, ook financieel.
- Informeer medewerkers over Geldfit en Wijzer in geldzaken.

Benut in het contact met ouders met geldzorgen de aanwezige ervaringskennis van medewerkers die geldzorgen overwonnen hebben: zij begrijpen wat deze ouders meemaken en kunnen dit daarvanuit met hen bespreekbaar maken.

Verder lezen

- Engbersen, R. & Omlo, J. (2020). Uit de duivelskring van armoede. Wat sociaal werkers en medewerkers van kinder- en peuteropvang kunnen betekenen in de aanpak van armoede in Noord-Nederland. Utrecht: Movisie.
  Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). Altijd op een richeltje lopen. Verslag onderzoek werkende ouders onder de armoedegrens. Den Bosch: Samenvoorallekinderen & Leergeld Nederland.
- Kalthoff, H. (2022). Opgroeien en opvoeden in armoede. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
- Kindcentrum BBMP (2018). Themanummer Kinderen in armoede.
- Kinderombudsman (2017). Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede. Den Haag: Kinderombudsman.
- Sociaal Economische Raad (2017). Opgroeien zonder armoede. Den Haag: SER.
- Van der Pluijm, M. (2022). Thuis in taal. Samenwerken met alle ouders aan de taalontwikkeling van hun jonge kinderen. Tutti.

Actuele en relevante websites

www.alliantiekinderarmoede.nl/
www.dekinderombudsman.nl/themas/armoede
www.nji.nl/armoede

2. Werkwijzen

Dit tweede deel van de handreiking bestaat uit vijf werkwijzen, die kinderopvanglocaties naar eigen wens op maat kunnen maken. De werkwijzen zijn bedoeld voor locaties met zowel veel als met weinig kinderen in armoede. Elke werkwijze is ook in verkorte vorm opgenomen in de toolbox, die bestemd is voor pedagogisch professionals en gastouders.

De werkwijzen zijn onderverdeeld in drie categorieën en richten zich op:

- Het **Signaleren** en bespreekbaar maken van armoede, zodat alle kinderen worden gezien (zie 2.1).
- Het **Ondersteunen** bij armoede, zodat alle kinderen kunnen meedoen (zie 2.2).
- Het **Stimuleren** van kinderen en ouders, om zo bij te dragen aan toekomstkansen voor alle kinderen en aan het doorbreken van de cirkel van armoede (zie 2.3).

Werkwijzen per categorie		
Signaleren	**Ondersteunen**	**Stimuleren**
Relatie opbouwen	Materiële en financiële steun	Ontwikkeling stimuleren
Herkennen en bespreken	Steun bij ouderschap	

2.1 Signaleren

Relatie opbouwen

Wat

Het opbouwen van een relatie tussen professionals in de kinderopvang, álle kinderen en hun ouders en het leren kennen van de achtergrond van gezinnen. Dit om de drempel te verlagen om armoede bespreekbaar durven te maken.

Waarom

De kinderopvang is een plek waar pedagogisch professionals de kinderen en hun ouders vaak zien.[29] Dat biedt hen de kans om gezinnen goed te leren kennen en om een vertrouwensrelatie met kinderen en ouders op te bouwen. Dat verlaagt de drempel voor kinderen en ouders om professionals in de kinderopvang in vertrouwen te nemen over geld- of andere zorgen. Gastouders in het bijzonder staan dichtbij ouders, doordat zij ouders en kinderen kleinschalig en in hun eigen huis ontvangen. Het opbouwen van vertrouwen begint bij de intake, bij de informele breng- en haalmomenten en in de gewone dagelijkse omgang met kinderen op de groep. Een vertrouwensrelatie en het kennen van kind, ouder en achtergrond van het gezin gaat vooraf aan het signaleren en bespreekbaar kunnen maken van signalen.

Hoe

Op de groep

Zie elk kind

- Maak kennis met elk nieuw kind. Reageer op signalen van het kind en stel peuters en schoolkinderen vragen over wat ze leuk en lekker vinden en waar ze trots op zijn.
- Bied een luisterend oor aan kinderen, ook als ze teruggetrokken of stil zijn. Laat het kind merken dat je hem of haar ziet en openstaat voor een gesprek.
- Geef waardering of een knuffel aan kinderen (zeker als zij die thuis niet vanzelfsprekend krijgen). Zeg bijvoorbeeld: “Ik ben blij dat je er bent”.
- Knoop informele gesprekjes aan met kinderen. Bijvoorbeeld tijdens een activiteit of 1 op 1 contact. Vraag bijvoorbeeld: “Hoe zit je in je vel?”.

Maak kennis met ouders

- Voer een kennismakingsgesprek voordat een kind start op de groep en voer dat gesprek met álle ouders. Zo leren ouder en kind de professional en de opvang kennen en leert de pedagogisch professional beter aansluiten op de leefwereld van kind en ouder. Het is fijn als dit gesprek bij het gezin thuis gevoerd kan worden. Vraag ouders die dat niet prettig vinden om een andere plek te kiezen of zoek op een rustig moment een plek op de opvanglocatie.
- Vraag in het kennismakingsgesprek hoe het kind zich ontwikkelt, wat het kind leuk en lekker vindt, waar ouders trots op zijn en wat eventuele aandachtspunten zijn.

- Vraag als onderdeel van het gesprek aan alle ouders of er zorgen zijn die de ontwikkeling van het kind in de weg kunnen staan en of er belemmeringen zijn om deel te kunnen nemen aan de activiteiten die op het programma staan. Benoem naast bijvoorbeeld angst of gezondheids- of praktische problemen ook expliciet financiële belemmeringen.
- Maak in geval van financiële zorgen praktische afspraken, zodat het kind met alles mee kan doen.
- Deel bij de kennismakingsgesprekken aan álle ouders een flyer uit met informatie over materiële en financiële steun (zie bijlage Voorbeeldflyer Steun bij geldzorgen).
- Spreek af op welke manier je als pedagogisch professional en ouder samen gaat werken aan de begeleiding van het kind en hoe jullie daarover afstemmen.

Wees zichtbaar voor ouders
- Neem initiatief in het informeel contact leggen met álle ouders.
- Maak bij het brengen en halen tijd voor een overdracht met elke ouder: wat is er thuis of in de opvang gebeurd? Hoe heeft het kind gegeten, geslapen, gespeeld? Of in de BSO: hoe was het op school, wat heeft het kind op de BSO gedaan?
- Bepaal welke pedagogisch professional de vaste contactpersoon is voor kind en ouder (mentorkind) en voer zeker met de ouders van deze kinderen regelmatig een gesprek op een rustige plek (desgewenst bij ouders thuis), in ieder geval 2 keer per jaar. Ben ook toegankelijk voor de kinderen en ouders waar je geen mentor van bent.

Wees begripvol naar ouders
- Heb respect voor de ouders, bouw een relatie op vanuit gelijkwaardigheid, toon empathie en oordeel niet.
- Neem de tijd, sta open voor de ouder en sluit aan bij diens leefwereld.
- Zorg dat je met alle aandacht bij een gesprek bent en stop de activiteit waar je mee bezig bent als een ouder tegen je gaat praten.
- Ga in gesprek vanuit echte interesse, luister goed (knikken, herhalen), neem de tijd, heb oog voor lichaamstaal en ga na of je de ouder goed begrepen hebt (herhaal of vraag door).
- Benader het gezin positief, heb oog voor dingen die goed gaan en benoem die.
- Leer de ouders goed kennen (de gezinssamenstelling, het werk van de ouders, het al dan niet hebben van sociale steun), zodat je kunt aansluiten op wat zij nodig hebben.

Wees betrouwbaar voor ouders
- Beloof geen dingen die je niet waar kan maken en maak duidelijk wat je wel en niet kunt betekenen.
- Kom terug op het gesprek als je dat beloofd hebt en geef ook aan wanneer iets niet is gelukt of langer duurt.
- Vraag toestemming als je iets wilt delen met anderen wat jou in vertrouwen verteld is en licht toe waarom je het wil delen.

Buiten de groep

- Vraag bij de intake niet alleen aan alle ouders of er bijzonderheden zijn op het gebied van gedrag of gezondheid, maar ook op het gebied van financiën. Vraag bijvoorbeeld: *Er zijn veel ouders die het moeilijk vinden om de bijdrage voor de kinderopvang te betalen. Hoe is dat voor u? Mogen we met u meedenken?*
- Geef een flyer met informatie over financiële steun aan ouders die aangeven geldzorgen te hebben (zie bijlage Voorbeeldflyer Steun bij geldzorgen).
- Zorg voor een warme overdracht naar de basisschool en houd vanuit de BSO de lijnen met school kort.

Scholing

Het is van belang dat er in de professionalisering van intakers en pedagogisch professionals aandacht is voor de attitude en voor de invulling van de kennismakingsgesprekken.

"Wij deden de intake thuis en zeiden dan dat het heel belangrijk was om een gesprek te voeren in een omgeving die voor kinderen veilig is om de juf voor het eerst te zien. Het gaf ons veel inzicht en het deed ook iets met de relatie met de ouder en dat werkte."

Een pedagogisch professional

Verantwoording

Het theoretisch fundament is gebaseerd op de presentietheorie van Andries Baart[30] en de gesprekken die gevoerd zijn in de expertmeeting en interviews met pedagogisch professionals. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Kim Roovers (opleidingscoördinator Ad PEP, Hogeschool Rotterdam), Henriëtte Aalfs (SINN collectief/Vereniging Netwerk Kindcentra), Sophia Mandos (student Ad PEP, Hogeschool Rotterdam), Riane Kuzee en Tamara Jones (Sterk uit armoede).

Bijlagen

Zie Voorbeeldflyer Steun bij geldzorgen 0 tot 4 jaar
Zie Voorbeeldflyer Steun bij geldzorgen 4 tot 12 jaar

Herkennen en bespreken

Wat

Het signaleren van gezinnen die in armoede leven, dit bespreekbaar maken met ouders en kinderen en hen warm toeleiden naar de juiste ondersteuning.

Waarom

Het signaleren van armoede is niet makkelijk omdat kinderen en ouders die in armoede leven zich vaak schamen en hun situatie voor de buitenwereld willen verbergen.[31] Veel ouders vinden het moeilijk om over hun geldzorgen te praten en om hulp te vragen. Vooral werkende ouders met geldzorgen en hun kinderen worden niet altijd opgemerkt.[32] Juist die werkende ouders zijn de doelgroep van de kinderopvang. Vroegtijdig armoede herkennen en gezinnen ondersteunen voorkomt dat kinderen, net als hun ouders langdurig last hebben van stress.[33]

Hoe

Op de groep

Met kinderen

- Luister goed naar wat kinderen willen vertellen over wat ze meemaken en nodig hebben.
- Wees geïnteresseerd als het kind vertelt over (geld)zorgen thuis en check of je het goed begrijpt. Zeg waar nodig: "*Ik zie dat je het lastig vindt, dat vind ik ook", "Als ik het goed begrijp bedoel je..".*
- Signaleer als geldzorgen een probleem vormen (bijvoorbeeld verjaardag niet kunnen vieren) en bedenk samen met het kind oplossingen daarvoor. Bedenk dat verschillende kinderen met eenzelfde probleem misschien een andere oplossing kiezen.
- Verwijs een kind met veel stress naar de pedagogisch coach.

Herkennen

- Wees alert tijdens het brengen en halen op signalen van armoede, zoals het niet meebrengen van tussendoortjes en het nog dragen van de nachtluier (zie bijlage Signalenkaart Armoede).
- Bedenk dat armoede soms niet zichtbaar is, omdat gezinnen er veel voor over hebben om hun kind geen uitzondering te laten zijn (denk aan: mooie kleding of duur speelgoed).
- Bedenk dat een signaal op armoede kan wijzen, maar ook een heel andere oorzaak kan hebben. Eén signaal, is geen signaal.
- Laat bij zorgen een pedagogisch coach meekijken, of bespreek ze met een collega, pedagogisch coach, manager of het gastouderbureau voor je met een ouder in gesprek gaat.

Bespreken

- Voorkom dat ouders zelf hun financiële situatie moeten aankaarten. Voor ouders is het soms een opluchting als iemand hierover begint. Vraag bijvoorbeeld; "*Er zijn veel gezinnen met grote financiële problemen, waardoor kinderen in de knel komen. Hoe is dat bij u thuis?*"[34]
- Gebruik signalen die je hebt opgemerkt om geldzorgen bespreekbaar te maken.
- Benadruk dat je wat je in het gesprek bespreekt, niet zonder medeweten van de ouder met anderen deelt.
- Start het gesprek klein en stel vragen. Wees betrokken en niet veroordelend. Benoem concreet wat je ziet. Een helpende vraag kan zijn: "*Ik heb gemerkt dat uw kind vaak met een volle luier op de opvang komt. Hoe gaat de ochtend bij jullie?*" Vraag eventueel door*: "Komt het vaak voor dat er geen gelegenheid is om de luier te verschonen, kunnen we u ergens mee helpen?"* (zie werkblad Armoede bespreken met ouders)
- Toon je eigen gevoel, zeg bijvoorbeeld: "*Ik zie iets en vind het lastig om erover te beginnen.".*[35]
- Breng ouders met geldzorgen in contact met degene in de organisatie die hen verder kan helpen.

Buiten de groep

Meedenken met ouders

- Maak het onderwerp 'financiële situatie' een vast onderwerp tijdens de intake met ouders. Vraag bijvoorbeeld: "Er zijn veel ouders die het moeilijk vinden om de bijdrage voor de kinderopvang te betalen. Hoe is dat voor u? Kan ik met u meedenken?"
- Zorg ervoor dat de financiële administratie bij een betalingsachterstand of een betalingsherinnering waarop niet wordt gereageerd direct contact opneemt met de leidinggevende (niet met pedagogisch professionals). Als leidinggevende is het belangrijk om te inventariseren of er al signalen zijn opgemerkt op de groep, zoals vieze luiers of teruggetrokken zijn, en de signalen vervolgens met de ouders te bespreken.
- Luister goed naar wat de ouder nodig heeft. Wanneer je suggesties aanbiedt, realiseer je dat het aan de ouder is of hij of zij gebruik maakt van de aangereikte suggesties. Formuleer dit daarom voorzichtig. Zeg bijvoorbeeld: *"Misschien zou dit kunnen helpen, maar voel je vrij om te beslissen wat voor jou het beste werkt.".*

Verwijzen

- Verwijs ouders bij financiële problemen door naar een hulpinstantie (zie ook de werkwijze Materiële en financiële steun).
- Blijf in contact met ouders nadat je ze hebt doorverwezen naar hulp en vraag af en toe hoe het met ze gaat.

Scholing

Oefen met pedagogisch professionals met het herkennen en bespreekbaar maken van armoede. Oefen het bespreekbaar maken op elkaar om te ervaren hoe het voelt om te praten over je financiën. En zorg dat professionals weten bij wie zij in de organisatie terechtkunnen met signalen.

"Als pedagogisch professional vind ik het lastig om de eerste stap naar ouders te zetten. Ondanks dat ik signalen herken zoals kapotte kleding en een vieze luier, durf ik het niet bespreekbaar te maken."

Een pedagogisch professional

Verantwoording

De input voor het in kaart brengen van de signalen en wat helpt bij het bespreekbaar maken komt uit de expertmeetings met pedagogisch professionals en internetresearch. De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Ellen Vogelij (docent sociale studies, Hanzehogeschool), Frank Schalekamp (ministerie van SZW) en Tessa Boot (pedagogisch ontwikkelcoach, IKC Sint Thomas) en Lilith Smidts (Sterk uit armoede).

Bijlage

Zie Signalenkaart Armoede

2.2 Ondersteunen

Materiële en financiële steun

Wat

Het bieden van materiële en financiële hulp en advies aan kinderen en ouders met weinig geld.

Waarom

Kinderen die thuis opgroeien in armoede missen vaak basale zaken als voeding, speelgoed, een schone luier of passende kleding die geschikt is voor het seizoen. Ze lopen hierdoor een groter risico op sociale uitsluiting en missen belangrijke ervaringen. Dit belemmert hen in hun ontwikkeling.[36] In gezinnen met geldzorgen is vaak veel stress waar ook de kinderen veel last van hebben. Zelfs stress van de moeder tijdens de zwangerschap kan de ontwikkeling van de baby negatief beïnvloeden.[37]
Professionals in de kinderopvang kunnen ouders ondersteunen door bijvoorbeeld gezond eten en luiers te verzorgen en hen te verwijzen naar financiële en materiële steun. Kinderen krijgen dan wat ze nodig hebben en kunnen met andere kinderen meedoen. Dat biedt weliswaar geen structurele oplossing voor armoede,[38] maar geeft ouders en kinderen wel een fijne ervaring, waardoor zij positiever zijn over hun leven en minder stress ervaren. [39]

Hoe

Op de groep

Materiële steun

- Bied ontbijt, lunch en/of avondeten aan en zorg dat er voldoende is voor kinderen die geen eten van thuis meekrijgen. Eet gezamenlijk of zet het eten klaar op een plek waar kinderen het makkelijk zelf kunnen pakken.
- Bied wat vaker een gezond tussendoortje aan (groente of fruit).
- Verzamel reservekleding die na gebruik eventueel niet teruggegeven hoeft te worden.
- Zorg voor voldoende verkleedkleren zodat kinderen carnaval en koningsdag kunnen vieren.
- Help ouders om gratis lid te worden van de speelgoedbank, speelotheek of bibliotheek.
- Schaf trakteren bij verjaardagen af. Vier verjaardagen door het kind in het zonnetje te zetten en een activiteit te laten kiezen (zie Wie jarig is viert feest).
- Geef kinderen die nog niet zindelijk zijn vlak voor ze opgehaald worden een schone luier.
- Breng ouders in contact met de juiste persoon in je organisatie (locatieleider voor problemen met betalen eigen bijdrage, pedagogisch coach voor het vinden steun voor overige geldzorgen) als een gezin geldzorgen heeft.

Buiten de groep

- Richt een doorgeefkast in voor spullen die ouders en kinderen kunnen uitwisselen (kleding, luiers, shampoo, speelgoed) en leg daarbij de nadruk op duurzaamheid (en niet op armoede). Zet de kast bij voorkeur op een ontmoetingsplek voor ouders en geef iemand de taak om te zorgen dat deze er netjes en aantrekkelijk uitziet.
- Wijs gezinnen op de verschillende mogelijkheden die er zijn om gratis of voor weinig geld nieuwe kleding, pampers of babyspullen te krijgen (zie Overzicht fondsen).
- Wijs ouders op lokale kringloopwinkels, online weggeefhoeken, kledingmarkten of marktplaats.nl.
- Geef etenswaren die anders weggaan mee aan ouders en kinderen die het goed kunnen gebruiken.
- Verzamel onder collega's en ouders boodschappen in een krat. Deel de kratjes uit aan ouders die de extra boodschappen goed kunnen gebruiken (zoals bij KDV Kindernet in Zutphen).
- Wijs ouders op initiatieven waarmee hun kinderen ontbijt aan huis kunnen krijgen (zie Overzicht fondsen) of lokale initiatieven.
- Maak gebruik van de verschillende initiatieven die er zijn om kinderen een leuk sinterklaasfeest, een leuke verjaardag of vakantie te bezorgen (zie Overzicht fondsen).

Financiële steun

- Ga als locatieleider of financieel medewerker in gesprek met ouders die problemen hebben met het betalen van de maandelijkse rekening. Zoek samen naar een betalingsregeling, of breng hen in contact met een ondersteunende organisatie (budgetcoach, wijkteam o.i.d.) (zie werkwijze Herkennen en bespreken).
- Vraag bij de gemeente een overzicht van lokale mogelijkheden om gezinnen te ondersteunen (bijvoorbeeld lokale fondsen, potje bij de opticien voor een kapotte kinderbril).
- Wijs ouders op de extra vergoedingen (vaak als kindpakket of stadspas) van gemeenten voor elk kind tot 18 jaar dat daarvoor in aanmerking komt.[40] Met de vergoedingen kunnen ouders de belangrijkste zaken betalen (zoals kleding, bibliotheekpas, zwem- en sportles, schoolkosten).
- Breng ouders in contact met lokale steun (formulierenbrigade, sociaal (wijk)team) om gebruik te maken van regelingen en fondsen om bijvoorbeeld schoolspullen, fiets of koelkast aan te schaffen (zie Overzicht fondsen en de Flyer steun bij geldzorgen);
- Breng ouders met geldzorgen vroegtijdig in contact met het sociale (wijk)team, een schuldhulpmaatje, een vrijwilliger van Humanitas of financiële spreekuren van de gemeente, buurthuis, bibliotheek.

Voorwaarden

Het is belangrijk de lokale sociale kaart te kennen van fondsen en ondersteunende organisaties. Het is ook handig om te weten welke landelijke financiële mogelijkheden er zijn voor gezinnen met weinig geld (zie Overzicht fondsen). Met die kennis kun je pedagogisch professionals en gastouders informeren over de mogelijkheden.

"We hebben alles hier. Luiers en eten. Ouders hoeven niets mee te geven. Dat is niet overal zo. Bij andere opvang-organisaties moet je wel je eigen eten meenemen. Met als gevolg dat er bij sommige kinderen heel weinig, niets of alleen maar snoep in hun trommeltje zit. Heel schrijnend als je dat ziet."

Een senior pedagogisch professional[41]

Verantwoording

De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Gera de Grauw, Marit Hopman en Bo Beke (Kinderombudsman).

Bijlage

Zie Overzicht fondsen

Steun bij ouderschap

Wat

Het versterken van het ouderschap en de veerkracht van ouders die leven in armoede, zodat zij in staat zijn om hun kinderen veilig en kansrijk op te voeden.

Waarom

Ouders zijn vaak de belangrijkste mensen in het leven van kinderen, zeker bij jonge kinderen. Zij willen het beste voor hun kind en een goede ouder zijn.[42] Het is belangrijk voor het welzijn en de ontwikkeling van kinderen dat zij opgroeien in een gezin waar zij bescherming en verzorging ontvangen en er liefdevol met hen omgegaan wordt[43]. Ouders kunnen dat op heel verschillende manieren doen, waarbij de ene manier niet beter is dan de andere.[44] Wanneer ouders goed in hun vel zitten en zich zeker voelen in hun ouderrol, zijn zij positiever naar hun kinderen en kunnen meer aanwezig zijn voor hun kind. Dit is goed voor de hechting en voor de ouder-kindrelatie.

Professionals in de kinderopvang zijn ook opvoeders[45] en kunnen ouders ondersteunen. Want ouderschap is kwetsbaar, zeker als ouders (geld)zorgen hebben en daardoor veel stress ervaren. Soms hebben ouders daardoor minder aandacht voor hun kind. Ouders spelen dan minder met het kind, kunnen minder geduldig en aanmoedigend zijn en strenger straffen.[46] In bijna de helft van de gezinnen waar kindermishandeling plaatsvindt, is er ook sprake van (stress door) armoede.[47] Het is daarom belangrijk dat professionals in de kinderopvang ouders met geldzorgen helpen om de stress te verminderen en proberen het zelfvertrouwen van ouders te versterken.

Hoe

Op de groep

Een sensitieve houding

- Neem een open houding aan en wees nieuwsgierig naar de ouder. Leg uit dat je wil begrijpen hoe het bij hen thuis gaat.
- Voorkom dat je oordelend of belerend bent en dat ouders zich aangevallen voelen.
- Ga naast de ouder staan: zij willen het beste voor hun kind en kennen hun kind het beste. Voorkom dat ouders zich aangevallen voelen.

Oog voor omstandigheden

- Vorm je een beeld van de omstandigheden waarin de ouders opvoeden (met of zonder partner en/of vangnet van familie en vrienden, hoeveel kinderen, de combinatie van zorg en werk).
- Denk met ouders mee over welke stabiele volwassene in hun netwerk hen kan steunen om alle ballen in de lucht te kunnen houden. [48]

Bevorderen van positief ouderschap

- Bespreek met ouders welke dingen hun kind leuk lijkt te vinden en hoe daar thuis en op de opvang bij aangesloten kan worden in spel en/of kosteloze activiteiten.
- Help ouders om te ervaren dat zij belangrijk zijn voor hun kind.[49] Bevestig de ouder bijvoorbeeld wanneer je hem of haar iets ziet doen waar het kind goed op reageert.
- Bespreek met ouders hoe zij het ouderschap ervaren, sluit hierbij aan. Vraag "*wat gaat goed en wat zou je graag willen veranderen*" (niet "*wat is het probleem*").
- Geef ouders een goed gevoel over hun ouderschap, ondersteun hen en oordeel niet wanneer ouders niet altijd pedagogisch juist handelen.[50] Toon begrip en vraag of je mee mag geven wat op de groep goed lijkt te werken bij hun kind.
- Ben een rolmodel voor ouders. Dat kun je zijn in het sensitief reageren en het emotioneel en fysiek beschikbaar te zijn voor kinderen.[51] Daarnaast bij het leren omgaan met regels en grenzen (bij kinderen ouder dan een jaar).[52]

Buiten de groep

In contact brengen met andere ouders

- Organiseer ouder-kindactiviteiten binnen de opvang waarin ouders onderling en met hun kind leuke en leerzame dingen kunnen doen (zie ook Thuis in taal, bij werkwijze Ontwikkeling stimuleren).
- Organiseer groepsgerichte ouderactiviteiten waarin ouders ervaringen met opvoeden kunnen uitwisselen. Sluit hierbij aan op de wensen van ouders, kies een goed moment op de dag en zorg dat de kinderen mee kunnen.[53]
- Breng ouders informeel met elkaar in contact. Als het klikt kunnen zij veel steun aan elkaar hebben.
- Wijs ouders op organisaties en activiteiten in de buurt waar ouders op informele wijze met elkaar in contact komen en elkaar kunnen steunen (Zie bijlage Opvoedsteun).
- Help ouders om gebruik te maken van voorzieningen die ondersteunen bij activiteiten voor- en met de kinderen (Zie werkwijze Materiële en financiële steun).

Ondersteunen bij opvoedvragen en -problemen

- Ga in gesprek met ouders over opvoeden en stress. Deel met ouders waar hun kind goed op lijkt te reageren op de groep (denk aan dagstructuur, groepsregels). Gebruik bij ouders die de Nederlandse taal minder vaardig zijn of laaggeletterd desgewenst beeldmateriaal.
- Wijs ouders met opvoedvragen op lokale opvoedbureaus en -spreekuren van bijvoorbeeld het sociaal (wijk)team of Centrum voor Jeugd en Gezin (CJG).
- Informeer ouders over activiteiten en organisaties in de buurt waar zij hun opvoedervaringen kunnen bespreken. Zie bijlage Opvoedsteun.
- Verwijs ouders naar Veilig Thuis voor advies en ondersteuning als er zorgen zijn over de veiligheid van hun kinderen en het melden van huiselijk geweld en kindermishandeling.
- Volg als professional bij zorgen over de veiligheid in een gezin de stappen uit de Meldcode huiselijk geweld en kindermishandeling en overleg bij twijfel met Veilig Thuis. Blijf in contact met de betreffende ouders en gebruik deze moeilijke momenten als startpunt voor verandering.

Samenwerken

Naast de kinderopvang hebben ook onderwijs, de jeugdgezondheidszorg en het sociaal domein een belangrijke rol in het versterken van ouders in hun ouderschap. Dat vereist korte lijntjes en een warme overdracht tussen professionals uit de verschillende domeinen. Ontwikkel lokaal een goede sociale kaart en informeer elkaar als een bepaald programma start. Bespreek ook met elkaar of het aanbod hiermee dekkend is om ouders optimaal te ondersteunen. Vergeet niet om de lokale gastouders hierin te betrekken.

Scholing

In het professionaliseringsprogramma is continu aandacht nodig voor het sensitief reageren en voorkomen dat ouders zich beoordeeld voelen. Wellicht is er bij de lokale jeugdgezondheidszorg een expert op het terrein van het versterken van ouderschap die hieraan bij kan dragen.

"Wat mij blij maakt zijn de adviezen. De levenservaringen van andere moeders die dezelfde problemen zijn tegengekomen. Het uitwisselen tussen de verschillende moeders. Die adviezen neem ik ook serieus. Dus ik voel me niet eenzaam en alleen met mijn probleem, want iemand die precies op mij lijkt, heeft die problemen ooit ook meegemaakt. Dan denk ik, oh dat ga ik doen, dat ga ik zo aanpakken."

Een moeder over een alleenstaande moedergroep[54]

Verantwoording

Deze werkwijze is onder andere gebaseerd op de ouderschapstheorie (Van der Pas).[55] Interventies in deze werkwijze zijn veelal wetenschappelijk onderzocht (zie de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het NJI).

De tekst in deze werkwijze is meegelezen door Lenneke Timmerman (Zorgcoördinator gro-up), Doutsen Dijkstra (docent Ad PEP, Hanzehogeschool) en Riane Kuzee (Sterk uit armoede).

Bijlage

Zie Overzicht opvoedsteun

2.3 Stimuleren

Ontwikkeling stimuleren

Wat

Het bieden van een omgeving die de ontwikkeling van kinderen stimuleert en hun vaardigheden vergroot.

Waarom

Het stimuleren van de ontwikkeling is de kern van het vak van pedagogisch professionals. Vooral voor kinderen die opgroeien in een minder kansrijke omgeving, draagt dit bij aan hun toekomstkansen.[56] De kinderopvang kan spel- en ontwikkelingsstimulerende activiteiten aanbieden en werken met een VVE-programma om beginnende taal- en gecijferdheid te bevorderen.[57] Voor taalontwikkeling zijn vooral mondelinge praat- en spelactiviteiten met kinderen en hun ouders - in hun thuistaal[58] - effectief.[59] Spel draagt bij aan alle ontwikkelingsgebieden van kinderen (sociaal, emotioneel, cognitief, motorisch) en aan de ontwikkeling van de executieve functies (plannen, emotieregulatie, probleemoplossing en het werkgeheugen[60]).

Ook kan de kinderopvang de wereld van kinderen vergroten door hen ervaringen te laten opdoen met sport-, en culturele activiteiten en door uitstapjes te maken[61] én de kinderopvang kan bijdragen aan het leren omgaan met geld en een betere gezondheid. De BSO kan bijdragen aan een kwalitatief goed en gevarieerd dagprogramma voor kinderen, om zo hun wereld te vergroten.[62]

Hoe

Op de groep

Spelontwikkeling stimuleren van kinderen

- Ben beschikbaar voor kinderen door langere tijd op één plaats te zitten (en niet rond te lopen). Kinderen voelen zich dan veilig, zonder dat je ze stoort in hun spel. Zo bevorder je hun spelbetrokkenheid en leren zij meer van hun spel.[63]
- Stimuleer de executieve functies van jonge kinderen door hen spelenderwijs te leren om bijvoorbeeld speelgoed te delen en op hun beurt te wachten.[64]
- Leer kinderen zelf oplossingen te bedenken met de stop-denk-doe methode.[65]
- Doe beweegspelletjes als ‘Als de muziek stopt, sta je stil en word je een standbeeld dat beide handen in de lucht steekt’.[66]
- Doe gezelschapsspelletjes met kinderen die hun executieve functies stimuleren. Ga hier na welk gezelschapsspelletje bijdraagt aan welke functie.

Taalontwikkeling stimuleren van kinderen

- Praat, speel, lees en zing met de kinderen.[67] Laat ouders horen welke liedjes zijn gezongen, geef die liedjes mee naar huis, leen spelletjes uit.[68]
- Stimuleer de taalontwikkeling van kinderen door hun spel te verrijken, wees een speelmaatje voor kinderen en observeer hun spel en het taalgebruik daarbinnen.
- Leer de taalomgeving van de kinderen kennen: wat is de thuistaal van het gezin, praten ouders veel met hun kind? Zijn er vragen over de taalontwikkeling van hun kind?[69]
- Stimuleer ouders om hun thuistaal te spreken met hun kind, ook in de opvang.
- Wijs ouders op de bibliotheek en vertel dat ze met hun bibliotheekpasje ook toegang hebben tot Bereslim, waar ze liedjes in hun eigen taal kunnen krijgen.
- Informeer BSO-kinderen over de online jeugdbibliotheek voor het lenen van gratis (luister)boeken, e-boeken en (voorlees)films en over KinderzwerfboekStations.

Kinderen leren omgaan met geld

- Speel winkeltje met jonge kinderen en 'betaal' voor de boodschappen.
- Laat BSO-kinderen activiteiten (feesten, uitstapjes, maaltijden) budgetteren en organiseren.
- Doe in de BSO mee met de week van het geld en speel de Cash quiz, of het Arm en rijk spel.

De wereld vergroten van kinderen

- Ga met kinderen de natuur in (de kinderboerderij, het park, bos of strand).
- Stimuleer de creativiteit van kinderen door samen muziek te maken, toneel te spelen of te schilderen en bezoek een museum of voorstelling in de buurt. Geef waar mogelijk gratis kaartjes aan ouders en nodig hen uitdrukkelijk uit om mee te gaan.
- Zorg in de BSO voor een breed aanbod aan activiteiten (denk bijvoorbeeld aan techniek, robotica, programmeren of schaken),[70] zodat kinderen kunnen ontdekken wat bij ze past.
- Denk met kinderen na over waar ze interesse in hebben en hoe ze hun kwaliteiten daarvoor kunnen vergroten.[71]
- Ga met kinderen naar leuke plekken in de buurt waar zij ook zelf kunnen spelen.
- Denk met het kind mee welke mogelijkheden er zijn om mee te doen aan leuke en ondersteunende activiteiten in de buurt (sport- en spelactiviteiten, huttenbouwweek, activiteiten in het buurt- of dorpshuis, gratis huiswerkbegeleiding en dergelijke) en ga een eerste keer mee.

De gezondheid bevorderen van kinderen
- Geef kinderen gezonde voeding (water, groente, fruit) en voldoende tijd om te eten.[72]
- Laat kinderen veel bewegen, ook buiten en benut speelmogelijkheden in de buurt (ga naar de speelpleintjes, de speeltuin, of de bewegingsspeeltuin).
- Vraag de kinderen de beweegspelletjes voor te doen aan hun ouders.
- Doe aan yoga en mindfulness met de kinderen.
- Leer kinderen hoe ze gezond eten en drinken kunnen klaarmaken (water met komkommer, gezond beleg).
- Leg een moestuin aan met de kinderen en onderhoud die samen.
- Laat BSO-kinderen in activiteiten ervaren hoe zij van weinig geld gezond kunnen eten. Laat hen zelf budgetteren, boodschappen doen, koken.
- Laat BSO-kinderen een gezonde maaltijd koken en organiseren voor hun ouders.

Met de ouders
- Help ouders van baby's om het Boekstartkoffertje bij de bibliotheek op te halen.
- Breng ouders in contact met de Voorleesexpres,[73] of een ander programma voor taalstimulering aan huis.
- Wijs ouders de weg naar de speel-o-theek voor het lenen van speelgoed en naar de bibliotheek voor gratis (luister)boeken, e-boeken en (voorlees)films voor hun kinderen.
- Wijs ouders op een zomerschool voor peuters of schoolkinderen in de buurt.
- Ondersteun BSO-ouders bij een aanvraag voor deelname aan sport-, muziek-, dans- of theaterlessen voor hun kind (zie ook de werkwijze Materiële en financiële steun).

Op de locatie

- Maak gebruik van Boekstartpro, vanuit de bibliotheek.
- Introduceer Thuis in Taal, om met ouders de taalomgeving thuis te verrijken.[74]
- Verdiep je in mogelijkheden voor een gezonde kinderopvang (0-4 en 4-12).
- Zet beweeginterventies in voor baby's en peuters en voor schoolkinderen.
- Organiseer een gezonde en bij voorkeur groene buitenruimte.
- Schaf traktaties af en laat de jarige daarvoor in de plaats een leuke activiteit kiezen (zie ook de werkwijze Materiële en financiële steun).
- Bied in de BSO huiswerkbegeleiding, desgewenst samen met een andere organisatie.

Samenwerken

Maak een sociale kaart van alle lokale organisaties en activiteiten die bijdragen aan het stimuleren van de ontwikkeling van kinderen. Werk met deze organisaties samen om goed aanbod te organiseren en zorg met elkaar dat kinderen daar optimaal gebruik van kunnen maken. Dat vraagt een goede afstemming op inhoud en weekplanning.

Scholing

School pedagogisch professionals in hoe zij de spelbetrokkenheid en de ontwikkeling van de executieve vaardigheden van kinderen kunnen stimuleren, desgewenst met behulp van deze zelfscan en hoe zij taal in het spel kunnen verrijken. Maak gebruik van beschikbare trainingen voor de kinderopvang van bijvoorbeeld Thuis in Taal, Taal in spel en Boekstart.

Verantwoording

Voor deze werkwijze zijn zoveel mogelijk onderbouwde werkwijzen in kaart gebracht. De tekst in de werkwijze is meegelezen door Fariza Iallouchen (opvoeddeskundige WIJ Groningen), Esther den Held (beleidsmedewerker Onderzoek & Ontwikkeling gro-up), Tamara Jones en Lilith Smidts (Sterk uit armoede).

"Als ik als kind had geweten dat er een buurthuis was waar ik elke woensdagmiddag mee kon doen aan activiteiten, had dat me enorm geholpen."

Een ervaringsdeskundige die in armoede is opgegroeid[75]

Omgaan met armoede in de kinderopvang

Toolbox voor gastouders en pedagogisch professionals

SOS bij kinderarmoede
Signaleren
Ondersteunen
Stimuleren

DEZE TOOLBOX IS BESTEMD VOOR PEDAGOGISCH PROFESSIONALS EN GASTOUDERS WERKZAAM IN:

- Een kinderdagverblijf of kinderopvang plus (0-4 jaar),
- De gastouderopvang (0-12 jaar),
- De peuteropvang (2-4 jaar),
- Een voorschool (vve) kinderen met risico op taalachterstand (2,5-4),
- Het opvangdeel van Integrale Kind Centra (0-4 jaar),
- Een buitenschoolse opvang (BSO) en BSO plus (4-12 jaar).

DE TOOLBOX IS GESCHREVEN DOOR:

Annelies Kassenberg (Hanzehogeschool Groningen),
Mariëtte Lusse (Hogeschool Rotterdam),
Inge Ekenhorst (Hanzehogeschool Groningen) en
Liesbeth van der Ree (Hogeschool Rotterdam)
en is meegelezen door mensen met wetenschappelijke, praktijk- en ervaringskennis.

TOOLBOX

Omgaan met armoede in de kinderopvang

Toolbox voor gastouders en pedagogisch professionals

Inleiding

Eén op de veertien kinderen groeit op in armoede. Dat belemmert hun ontwikkeling en toekomstkansen. Als pedagogisch professional of gastouder draag je met je pedagogische kennis en ervaring elke dag bij aan de ontwikkeling van kinderen. Je kunt daarmee veel voor kinderen en hun ouders betekenen. Want alles wat je altijd al doet voor kinderen, is extra belangrijk voor de ontwikkeling van kinderen die opgroeien in gezinnen waar geldzorgen zijn.

Opgroeien in armoede heeft een groot effect op de ontwikkeling van kinderen. Kinderen en hun ouders hebben door de geldzorgen last van stress. Ook kan er te weinig geld zijn voor schone luiers bijvoorbeeld, of voor een laptop. En soms kunnen deze kinderen minder meedoen met activiteiten die voor leeftijdsgenootjes vanzelfsprekend zijn, zoals verjaardagsfeestjes of sporten. Ouders en kinderen schamen zich vaak voor hun situatie en vinden het moeilijk om over geldzorgen te praten.

Deze toolbox biedt jou, naast kennis die je waarschijnlijk al hebt over het opvoeden en opgroeien van kinderen, tips en adviezen om armoede bij ouders te leren zien en bespreekbaar te maken. Ook lees je verschillende manieren om kinderen en ouders direct te kunnen ondersteunen. De tips zijn altijd bedoeld voor alle kinderen en alle ouders, of ze nu wel of geen geldzorgen hebben.

Deze toolbox hoort bij de handreiking *Omgaan met kinderarmoede in de kinderopvang*. Als je meer wilt weten kun je die handreiking ook in zijn geheel lezen.

TOP 10

Van wat je kunt doen voor kinderen die opgroeien in armoede en hun ouders

Signaleren

1. Vertrouwen	Zorg voor een veilige sfeer en neem de tijd voor álle ouders en kinderen
2. Signalen	Ben alert op signalen die mogelijk op armoede wijzen en oordeel niet
3. Bespreken	Benoem wat je ziet en stel vragen, ook al is dat moeilijk

Ondersteunen

4. Aandacht	Geef persoonlijke aandacht aan kinderen en ouders en luister goed naar hen
5. Positief	Wees positief naar kinderen en ouders
6. Ontzorgen	Ontzorg ouders door eten, kleding, luiers en laarzen beschikbaar te hebben
7. Meedenken	Denk mee met ouders bij vragen over opvoeden, geld of praktische zaken
8. Verwijzen	Breng ouders in contact met een collega die kan helpen met vragen over geld

Stimuleren

9. Omgeving	Besteed extra aandacht aan een rijke omgeving voor taal- en spelontwikkeling
10. Talenten	Laat kinderen verschillende activiteiten proberen en hun talenten ontdekken

SOS bij kinderarmoede
Signaleren Ondersteunen Stimuleren

Signaleren: Relatie opbouwen

Praten over geldzorgen is moeilijk voor ouders en kinderen. Zij schamen zich soms en ouders zijn bang dat ze als 'slechte' ouder gezien worden. Ouders en kinderen praten makkelijker over hun situatie als zij **vertrouwen hebben in de pedagogisch professional**.

Wat kun je doen voor kinderen

Zie elk kind
- Maak kennis met elk nieuw kind. Stel peuters en schoolkinderen vragen over wat het leuk en lekker vindt en waar het trots op is.
- Luister goed naar kinderen, ook als ze teruggetrokken of stil zijn. Laat het kind merken dat je hem of haar ziet.
- Geef waardering of een knuffel aan kinderen (zeker als zij die thuis niet vanzelfsprekend krijgen). Zeg bijvoorbeeld: "*Ik ben blij dat je er bent".*
- Knoop informele gesprekjes aan met kinderen. Bijvoorbeeld tijdens een activiteit of 1 op 1 contact. Vraag bijvoorbeeld: "*Hoe zit je in je vel?".*

Wat kun je doen voor ouders

Voer kennismakingsgesprekken met ouders
- Maak kennis met alle ouders, liefst bij de ouder thuis, of anders op de groep.
- Leer de achtergrond van alle ouders en hun kind kennen en vertel over de groep en jezelf.
- Vraag hoe het kind zich ontwikkelt, wat het kind leuk en lekker vindt, waar ouders trots op zijn en wat eventuele aandachtspunten zijn.
- Vraag of er belemmeringen zijn om deel te kunnen nemen aan de activiteiten (bijvoorbeeld met de gezondheid of financieel).
- Zoek zo nodig samen naar oplossingen om het kind mee te laten doen.
- Deel aan álle ouders de flyer *Steun bij geldzorgen uit*. Dan weten ouders met geldzorgen waar zij terecht kunnen.

Laat ouders zich thuis voelen
- Heb alle ouders in beeld.
- Verwelkom ouder en kind elke ochtend persoonlijk, maak een praatje en informeer hoe de nacht is gegaan en/of vraag (in de BSO) hoe het op school is gegaan.
- Ontvang ouders zo mogelijk aan een grote tafel met iets te drinken en eventueel een schaal met broodjes.
- Zorg voor meerdere contactmomenten in de loop van de tijd.

Toon oprechte belangstelling
- Ben met je aandacht bij het gesprek met de ouder, en stop met waar je mee bezig bent.
- Luister goed naar wat een ouder zegt, neem de tijd en toon interesse (knik of herhaal wat de ouder zegt).
- Oordeel niet en vraag de ouder mee te denken als jou dingen opvallen. Bijvoorbeeld: "*Vandaag was jouw kind heel teruggetrokken. Herken je dat? En hoe ga je daar mee om?".*

Wees eerlijk en betrouwbaar
- Vertel ouders bij het ophalen hoe de dag verlopen is. Hoe heeft het kind gegeten, geslapen, en gespeeld? Zijn er bijzonderheden geweest? Deed het kind iets liefs, leuks of bijzonders?
- Vraag toestemming als je iets wilt bespreken met een collega, wat jou in vertrouwen verteld is.
- Zeg geen hulp toe die je niet waar kan maken maar ondersteun ouders wel (zie 'Ondersteunen ouderschap').

Signaleren: Armoede bespreken

Armoede is een gevoelig onderwerp. Het bespreken van armoedesignalen met ouders kan daarom lastig zijn. We geven je tips voor het bespreken van armoede met kinderen en ouders. Er zijn verschillende manieren om een gesprek te voeren. Kijk goed wat bij jou en de situatie past.

Wat kun je doen met kinderen?

- Luister goed naar wat kinderen willen vertellen over wat ze meemaken en nodig hebben.
- Wees geïnteresseerd als het kind vertelt over (geld)zorgen thuis. Zeg "*Ik zie dat je het lastig vindt, dat vind ik ook", "Als ik het goed begrijp bedoel je...".*
- Bedenk samen met het kind een oplossing als geldzorgen een probleem vormen (bijvoorbeeld verjaardag niet kunnen vieren). Dat kan voor elk kind een andere oplossing zijn.
- Verwijs een kind met veel stress naar de pedagogisch coach.

Wat kun je doen met ouders?

STAP 1: *Zorg voor een veilige sfeer*
- Probeer je in te leven in de situatie van de ouder en oordeel niet.
- Wees empathisch, betrokken, zorgvuldig en respectvol.
- Voer het gesprek het liefst in een veilige en vertrouwde omgeving voor ouders.
- Neem de tijd voor het gesprek, geef aandacht en laat zien dat je luistert.
- Benadruk dat het gesprek vertrouwelijk is en dat je samen tot een oplossing wilt komen en dat je geen dingen zult bespreken zonder dat de ouder het weet.

STAP 2: *Herken armoedesignalen*
- Ken en volg de richtlijnen van jouw organisatie over het bespreken van armoede.
- Herken signalen van armoede bij kind en ouder (gebruik de signalenlijst).
- Bespreek de signalen met collega's.
- Spreek af wie het gesprek met de ouders zal voeren.

STAP 3: *Stel kleine vragen*
- Investeer in een vertrouwensrelatie met ouders en vraag: *"Hoe gaat het thuis?".*
- Gebruik helpende vragen als "*Er zijn veel gezinnen die het financieel moeilijk hebben. Is dat bij u misschien ook het geval?".*
- Benoem je gevoelens*: "Ik zie iets en vind het lastig om erover te beginnen, maar ik wil je graag helpen".* Benoem welke signalen je ziet: *"Mag ik iets vragen? Ik heb gemerkt dat uw kind soms zonder ontbijt naar de opvang komt. Hoe gaat het thuis?"* Of: *"Ik heb gemerkt dat uw kind vaak met een nachtluier naar de opvang komt. Hoe gaat de ochtend bij jullie?".*

STAP 4: *Bied hulp en hou een lijntje*
Vraag wat de ouder nodig heeft: "*Wat heb je nodig om de situatie te verbeteren?"*
Of *"Wat kunnen wij hierin voor je betekenen?".*
- Blijf beschikbaar voor ouders, ook als ze geen hulp willen, maar dring je niet op.
- Deel de inhoud van het gesprek met de pedagogisch coach of beleidsmedewerker, of verwijs door voor verdere hulp als daar aanleiding voor is en de ouder daar toestemming voor geeft.
- Geef indien nodig informatie over hulporganisaties in de buurt.
- Kom terug op je advies: *"Zullen we over een paar weken bespreken hoe het gaat?".*
- Bedank de ouder: "*Bedankt voor het open gesprek. Als je vragen hebt, kun je altijd bij ons terecht".*

Ondersteunen: Materiële en financiële steun

Gezinnen met weinig geld hebben vaak stress omdat ze zich zorgen maken of ze de rekeningen kunnen betalen en of er genoeg geld overblijft om boodschappen te kunnen doen. Als pedagogisch professional of gastouder kun je het leven van ouders en kinderen iets makkelijker maken.

Wat kun je doen?

Eten
- Zorg ervoor dat er ontbijt, lunch en misschien zelfs avondeten voor de kinderen is. Ouders hoeven dan geen eten mee te geven.
- Zet het eten klaar op een plek waar kinderen het makkelijk zelf kunnen pakken.
- Geef kinderen regelmatig een gezond tussendoortje zoals groente of fruit.
- Geef overgebleven eten mee aan ouders die dat nodig hebben.
- Schaf trakteren bij verjaardagen af, maar zet het kind wel in het zonnetje en laat het een activiteit kiezen (zie Wie jarig is viert feest).

Kleding en verzorging
- Zorg voor voldoende laarzen en schoenen zodat kinderen buiten kunnen spelen zonder dat hun eigen schoenen kapot gaan of vies worden.
- Zorg voor voldoende verkleedkleren zodat kinderen carnaval en koningsdag kunnen vieren.
- Verzamel voldoende reservekleding die ouders niet per se terug hoeven te geven.
- Zorg dat er verkleedkleren zijn als je carnaval of koningsdag wilt vieren.
- Geef kinderen die nog niet zindelijk zijn vlak voor ze opgehaald worden een schone luier.

Financiële tips
- Help ouders om gratis lid te worden van de bibliotheek, speelotheek of speelgoedbank.
- Vertel ouders dat er fondsen zijn waar zij kleding, speelgoed, schoolspullen, verjaardags- en sinterklaascadeautjes kunnen aanvragen.
- Breng ouders in contact met de collega in de organisatie die ouders kan helpen bij het aanvragen van fondsen en regelingen.
- Bied alle ouders een flyer ‘Steun bij geldzorgen’ aan met informatie over hulp bij het aanvragen van lidmaatschappen en zaken als een fiets of sportkleding (zie bijlage).

Ondersteunen: Steun bij ouderschap

Opvoeden is niet altijd eenvoudig, zeker niet wanneer er veel stress is in het gezin, bijvoorbeeld door geldzorgen. Wanneer ouders zich zeker voelen in hun ouderrol, is dit ook goed voor het welzijn en de ontwikkeling van de kinderen. Als pedagogisch professional kan je ouders ondersteunen door als mede-opvoeder naast hen te staan. Dat lukt het beste als je **goed contact** hebt met ouders en zij je **vertrouwen**.

Wat kun je doen?

Leer ouders kennen
- Voer met elke nieuwe ouder een kennismakingsgesprek.
- Maak regelmatig een praatje met elke ouder over hoe het met het kind gaat.
- Hoor van ouders hoe het bij hen thuis is (Vraag: "*Hoe was het weekend, hoe is de nacht gegaan, hoe gaat het met jou?*").
- Maak bij het brengen en halen de tijd voor de overdracht.
- Probeer de ouder te begrijpen en oordeel niet.

Wees positief over het kind
- Vertel ouders welke leuke en goede dingen hun kind doet.
- Praat met ouders over welke dingen hun kind leuk lijkt te vinden.
- Denk mee welke activiteiten, spelletjes, (kosteloze) uitstapjes ouders met hun kinderen kunnen doen.
- Betrek de ouder in een spelletje met het kind, zodat kind en ouder een leuk moment hebben.

Ondersteun ouders
- Benoem positieve dingen over hoe de ouder met het kind omgaat. Vertel wat je de ouder ziet doen en hoe het kind hier op reageert.
- Toon begrip wanneer ouders niet zo pedagogisch reageren op hun kind. En bied aan om met hen mee te denken vanuit wat bij jullie op de groep lijkt te werken.
- Voorkom dat ouders zich door jou beoordeeld of aangevallen voelen.
- Stel open vragen en leg uit dat je wil begrijpen hoe het bij hen thuis werkt.
- Ben een rolmodel voor ouders (ben sensitief, beschikbaar en consequent).
- Denk met ouders mee bij vragen over de begeleiding of verzorging van het kind (eten, drinken, slapen, huiswerk maken).
- Denk mee over oplossingen bij praktische problemen (bijvoorbeeld met brengen en halen).
- Breng ouders op de groep met elkaar in contact. Misschien kunnen ze elkaar helpen?

Stimuleren: Ontwikkeling stimuleren

Het stimuleren van de ontwikkeling is de kern van het vak van gastouders en pedagogisch professionals. Vooral kinderen die opgroeien in een minder kansrijke omgeving zijn gebaat bij een rijke en stimulerende omgeving. De kinderopvang biedt daar veel mogelijkheden voor.

Wat kun je doen met kinderen?

Spelontwikkeling
- Ben beschikbaar voor kinderen door langere tijd op één plaats te zijn.
- Leer kinderen oplossingen te bedenken met de stop-denk-doe methode.
- Help kinderen om op hun beurt te wachten, om speelgoed te delen en mee te helpen met opruimen.
- Ben een speelmaatje voor de kinderen en verrijk hun spel.
- Doe beweegspelletjes als 'Als de muziek stopt, sta je stil en word je een standbeeld dat beide handen in de lucht steekt'.

Taalontwikkeling
- Praat, speel, lees en zing met de kinderen en laat dit de ouders zien en horen.
- Speel gelijkwaardig mee met kinderen en help daarbij hun taal te verrijken.
- Stimuleer ouders om veel met hun kind te praten, in hun thuistaal.
- Wijs ouders op de bibliotheek en vertel dat ze dan ook toegang hebben tot Bereslim, voor liedjes in hun eigen taal.
- Ga met kinderen naar een museum of voorstelling en bied ouders zo mogelijk een gratis kaartje.
- Maak theater en muziek op de opvang.
- Wijs BSO-kinderen de weg naar de online bibliotheek en het Zwerfboekstation.
- Laat kinderen zien welke mogelijkheden er zijn om mee te doen aan leuke en ondersteunende activiteiten in de buurt en ga een eerste keer mee. Denk aan sport- en spelactiviteiten, huttenbouwweek, activiteiten in het buurt- of dorpshuis, gratis huiswerkbegeleiding en dergelijke.

Omgaan met geld
- Speel winkeltje en 'betaal' voor de boodschappen.
- Geef BSO-kinderen een budget om een feestje, uitstapje of een gezonde lunch te organiseren.
- Speel in de BSO de Cash quiz of het Arm en rijk spel.

Gezondheid bevorderen
- Bied vooral water, groente, fruit aan en geef voldoende tijd om te eten.
- Laat kinderen een gezonde maaltijd voor hun ouders koken.
- Laat kinderen veel bewegen, ook buiten.
- Ga met kinderen de natuur in, dat kan de groenstrook of het park om de hoek zijn.

Wat kun je doen voor ouders?

- Wijs ouders de weg naar de speelotheek en de bibliotheek.
- Wijs ouders op leuke gratis activiteiten in de buurt (een zomerschool, huttenbouwweek, buurtcamping).
- Breng BSO-ouders in contact met de collega die kan helpen bij een aanvraag voor deelname aan sport-, muziek-, dans- of theaterlessen voor hun kind.

TOOLBOX

Omgaan met armoede in de kinderopvang

Bijlagen

Signalenkaart

Let op: op deze signalenkaart staan verschillende kenmerken die een signaal kunnen zijn van armoede. Bedenk dat deze kenmerken echter ook een heel andere oorzaak kunnen hebben. En dat armoede bovendien soms niet zichtbaar is, omdat gezinnen er veel voor over hebben om hun kind geen uitzondering te laten zijn.

Kinderen

Slechte persoonlijke verzorging

- vaak dezelfde, kapotte, slecht passende of niet seizoen adequate kleding dragen
- geen winterjas hebben of doorschieten in dure kleding
- onverzorgd uiterlijk en gebit hebben, niet naar de tandarts gaan
- weinig gezonde voeding eten, een leeg of vuil broodtrommeltje meebrengen
- gebrek aan persoonlijke verzorging zoals tandenpoetsen, wassen en kammen
- onverklaarbare gewichtsproblemen, zowel onder- als overgewicht
- vieze luiers of onvoldoende reservekleding

Gedrags- en ontwikkelingsproblemen

- gedrags- en ontwikkelingsproblemen hebben
- een verkleinde woordenschat hebben
- concentratieproblemen hebben, chaotisch, paniekerig en/of gespannen zijn
- onzeker zijn en moeilijk in een groep kunnen spelen of samenwerken
- geregeld hoofdpijn hebben en/of een vermoeide indruk maken
- gepest worden en/of weinig vrienden hebben
- een stille of teruggetrokken houding hebben of juist erg aanwezig zijn
- een laag zelfbeeld, minderwaardigheids- of schaamtegevoelens hebben of faalangstig zijn

Beperkt participeren

- vaak afwezig zijn, te laat gebracht worden
- afwezig zijn op eigen verjaardag of feestjes
- geen lid zijn van verenigingen, nooit op vakantie gaan, geen zwemdiploma hebben
- te veel verantwoordelijken hebben (zorgtaken voor broertjes of zusjes, boodschappen doen)

Ouders

- alleenstaand of in scheiding zijn en/of erg jong zijn
- geen, laagbetaald of onzeker werk hebben (flexwerk)
- de Nederlandse taal slecht beheersen of laaggeletterdheid zijn
- licht verstandelijk beperkt zijn
- hun kind niet zelf komen inschrijven
- beperkte digitale vaardigheden hebben
- een laag zelfbeeld en/of minderwaardigheidsgevoelens hebben
- weinig contact met de opvang onderhouden, nota's niet betalen
- weinig structuur en stabiliteit in het gezin hebben en/of een opstapeling van problemen
- te maken hebben met (langdurige) ziekte of overlijden
- een klein sociaal netwerk hebben
- weinig (positieve) aandacht voor het kind hebben, verwaarlozing of hardhandig opvoeden
- stress, spanning hebben, niet verder vooruitkijken dan de dag van morgen
- in een onveilige buurt wonen

Deze signaallijst is gebaseerd op: Waaier financiële krapte (Sociaal Wijkteam Zwolle)/ Beschermende en risicofactoren (NJI)/ Signalenkaart armoede (de Kern)/ Signalenkaart armoede (de Vonk)/ Signalenkaart Augeo, 14 omgevingsvoorwaarden (Kinderombudsman, 2017) en gesprekken met professionals uit de kinderopvang.

Zie ook Armoede signaleren en bespreekbaar maken (NJI)

Overzicht fondsen

In onderstaand overzicht staan landelijke fondsen die voorzieningen voor kinderen financieel mogelijk maken en ondersteunen bij acute financiële zorgen (zie ook Stichting voor werkende ouders). Op lokaal en regionaal niveau zijn vaak aanvullende mogelijkheden (zie ook Bijstand blues).

- Stichting leergeld stimuleert meedoen van kinderen en jongeren van 4 tot 18 jaar op het gebied van onderwijs, sport, cultuur en welzijn. Deze stichting biedt vergoedingen voor schoolspullen (tas, gymkleding, fiets), muziekles of lidmaatschap sportvereniging, sportkleding en attributen. De aanvragen moeten door ouders zelf worden gedaan.

- Jeugdfonds sport & cultuur stimuleert ontwikkelkansen van kinderen en jongeren tot 18 jaar op sportief en creatief gebied. Het fonds biedt vergoeding voor contributie of lidmaatschapsgeld en materialen (sportkleding en attributen). Door het fonds erkende intermediairs kunnen de aanvragen doen. Professionals die betrokken zijn bij opvoeding, begeleiding of scholing van het kind kunnen zich aanmelden als intermediair.

- Kinderhulp biedt financiële ondersteuning aan kinderen en jongeren tot 21 jaar op het gebied van Ontwikkeling (opleiding, leesboeken, cursus, sport, zwemles, laptop, school, muziek-, spelmateriaal); Ontspanning (dagje uit, actie pepernoot, weekje kamperen, actie zomerpret); Basale zaken (fiets, kamerinrichting, kleding); Bijzondere zaken (naamsverandering, medicijnen, therapie). Intermediairs kunnen vergoedingen aanvragen die bij andere fondsen niet mogelijk zijn.

Bovenstaande fondsen werken (met ook Stichting Jarige Job) samen in Sam& voor alle kinderen en bieden naast de eigen websites ook een verzamelsite waar de genoemde voorzieningen aangevraagd kunnen worden.

Fondsen gericht op voeding

- Het Nederlandse Jeugdontbijt levert 52 weken per jaar wekelijks anoniem een gratis ontbijttas met zeven ontbijtjes bij kinderen van wie de ouders geen ontbijt kunnen betalen.

- De voedselbank biedt voedselpakketten aan mensen die tijdelijk niet in hun eigen onderhoud kunnen voorzien. Check vooraf of ouders hiervoor in aanmerking komen.

- Stichting Eerlijke Start draagt eraan bij dat alle kinderen in Nederland die opgroeien in armoede de dag goed kunnen beginnen met een gezond ontbijt. Om de kinderen te bereiken werkt Eerlijke Start samen met het onderwijs.

Fondsen gericht op kleding en babyspullen

- Stichting babyspullen verstrekt gratis babystartpakketten aan (aanstaande) ouders, bestaande uit nieuwe en gebruikte babyspullen. Hulpverleners kunnen een aanvraag doen.

- Kledingbanken geven herbruikbare kleding/schoeisel en linnengoed aan mensen die dit nodig hebben. Er is geen landelijke organisatie, wel een overzicht van kledingbanken per provincie.

- Stichting Clothing4u maakt op aanvraag een box met nieuwe kleding voor mensen die het financieel moeilijk hebben (afkomstig uit overtollige collectie, kleding met (kleine) productiefouten en niet-verwerkte retourneren). Een kerk, stichting, bewindvoerder of gemeente kan pakketten aanvragen.

- Kinderen van de voedselbank geeft kledingpakketten uit, voorzien van nieuwe kleding, schoenen en cadeautjes en voor kinderen in de basisschoolleeftijd verjaardagsboxen met een cadeautje en een traktatie voor de klas en voor een feestje. Gezinnen kunnen zelf een aanvraag doen.

- Project STOP kinderarmoede is een stichting met lokale afdelingen die kinderen die oproeien onder de armoedegrens tweemaal per jaar kan voorzien van een pakket met nieuwe kleding, nieuwe schoenen en leuk nieuw speelgoed. Voor kinderen op de basisschool geeft de stichting verjaardagsboxen uit. Instellingen en gemeenten kunnen een aanvraag doen.

- Stichting Kansarme Kinderen in Nederland ondersteunt gezinnen met pakketten op maat gevuld met nieuwe kleding, schoenen, speelgoed en een cadeaubon. Ook biedt de stichting zaken als fietsen, entreekaarten voor uitjes, sinterklaascadeaus en verjaardags- en schoolpakketten. Ouders kunnen zelf een aanvraag doen.

- Stichting Armoedefonds geeft financiële steun aan lokale organisaties die mensen in armoede helpen met o.a. voedsel, kleding, binnen- of buitenschoolse activiteiten. Het fonds biedt bijvoorbeeld schoolspullenpassen en draagt bij aan gratis menstruatieproducten en voedselhulp. Het fonds werkt met acties per thema. Instellingen die laagdrempelig de producten kunnen aanbieden, kunnen aanvragen.

- Stichting Sportspullen bank zamelt tweedehandssportkleding en – materialen in en stelt deze beschikbaar aan mensen die te weinig geld hebben om zelf sportspullen te kopen.

Fondsen gericht op verjaardagen en vakanties

- Stichting Jarige Job geeft een verjaardagsbox met versiering, traktaties voor op school (kinderen 4-12 jaar), een cadeau en wat lekkers voor de visite thuis. De box kan uiterlijk zes weken voor de verjaardag aangevraagd worden door ouders of intermediairs.

- Stichting kinderfeest faciliteert en organiseert kinderfeestjes voor kwetsbare kinderen (groep 2 t/m 8) die langdurig in armoede opgroeien en zonder tussenkomst geen kinderfeestjes kunnen vieren. Hulpverleners kunnen een aanvraag doen.

- Actie Pepernoot zorgt ervoor dat zoveel mogelijk kinderen die in armoede opgroeien tóch een cadeautje krijgen op pakjesavond. Maatschappelijke organisaties kunnen een aanvraag voor een kind indienen, zodat ouders een cadeaubon van €25,- krijgen om een cadeau uit te zoeken.

- Actie Zomerpret biedt kinderen die opgroeien in armoede een rugzak vol spullen en avonturen (eigen voetbal, stoepkrijt, bioscoopbon, dagje naar een pretpark met de trein, lees- en doeboeken). Maatschappelijke organisaties kunnen een aanvraag indienen.

- Humanitas Kindervakantieweken organiseert een leuke vakantieweek voor kinderen in groepsverband of bij een gastouder. De kinderen zijn er even uit en kunnen nieuwe indrukken opdoen en vriendjes maken. Ouders kunnen zelf hun kind aanmelden.

- Stichting De Vakantiebank biedt gezinnen met een inkomen rond bijstandsnorm een onbezorgde vakantieweek in Nederland. Om even los te zijn van de thuissituatie en nieuwe energie op te doen. Ouders kunnen zelf een aanvraag doen.

- Heppie Vakanties & Weekenden biedt vakanties of een weekendje weg aan voor kinderen van zes tot en met achttien jaar. Ook zijn er begeleide gezinsvakanties. Doel is de kinderen een gezelligheid, plezier en onbezorgd spelen te bieden. Ouders kunnen zelf een aanvraag doen.

- YMCA organiseert zomerkampen en vakantieactiviteiten voor kinderen in de leeftijd van 6 t/m 18 jaar. Om te zorgen dat álle kinderen mee kunnen heeft YMCA een jeugdfonds, waarmee kinderen die de kosten van één van de kampen niet kunnen betalen gefinancierd worden. Ouders kunnen zelf een aanvraag doen.

Fondsen gericht op overige zaken

- Stichting Urgente Noden Nederland biedt steun bij urgente financiële problemen (bijvoorbeeld het ontbreken van een koelkast of bed), ook aanvullend op een bestaande voorzieningen of regelingen. De aanvraag kan alleen gedaan door een professionele dienst- en hulpverlener bij een lokale vestiging van dit fonds.

- Het ANWB Kinderfietsenplan verzamelt fietsen, knapt ze op en deelt ze uit onder kinderen die geen fiets hebben.

- Stichting Bevordering Huisdierenwelzijn steunt huisdiereigenaren die onvoldoende geld hebben om te kunnen zorgen voor hun huisdieren. Zie ook het overzicht van dierenvoedselbanken. Eigenaren van huisdieren kunnen zelf een aanvraag doen.

- Witgoedregelingen geven gezinnen die daar recht op hebben zo nodig een wasmachines, fornuis of koelkast. De regelingen verschillen per gemeente.

Overzicht Opvoedsteun

Sommige ouders hebben behoefte aan contact met andere ouders om te kunnen praten over opvoeden of aan wat steun bij de opvoeding. Dan is het goed om vanuit de kinderopvang overzicht te hebben op het lokale aanbod. Hieronder staan voorbeelden vermeld. Ga na welke mogelijkheden bij jullie in de buurt beschikbaar zijn.

Met andere ouders praten over opvoedvragen

- Dreumestijd: een preventief programma om ouders te ondersteunen bij opvoedvragen
- Peuter in Zicht: een preventieve cursus van vier bijeenkomsten over opvoedvragen.
- Opvoedparty: onder deskundige leiding praten ouders over verschillende opvoedthema's.
- Wijkacademie opvoeden: groepen van 10—14 ouders bespreken belangrijke opvoedthema's.
- Opvoeden-en-zo: een laagdrempelige cursus over verschillende opvoedvragen.
- Tripple-p: een programma gericht op positief opvoeden.
- Centering Ouderschap: groepsbijeenkomsten van jonge ouders met baby's, waar de ouders samen met een jeugdarts of jeugdverpleegkundige praten over de ontwikkeling van hun baby en hoe het in hun gezin gaat.

Steun bij opvoeden

- Shantala Babymassage Individueel: de moeder wordt meer sensitief op de signalen van haar baby door haar baby te leren masseren.
- Home-Start: een vrijwilliger biedt een dagdeel in de week laagdrempelige opvoedsteun en steun bij opvoedvragen.
- Moeders informeren moeders: een vrijwillige moeder biedt vriendschappelijk contact, lichte opvoedondersteuning en praktische opvoedhulp.
- Buurtgezinnen of steunouders: gezinnen in de buurt aan wie ouders hun kind regelmatig even kunnen uitbesteden.

Voorbeeld flyer: Steun bij geldzorgen 0 tot 4 jaar

Heeft u zorgen over de kosten voor uw kind?
Wij helpen u graag!

Met aanvragen van bijvoorbeeld:
- een kinderwagen of kinderbed
- babyspullen en luiers
- ontbijt
- kleding en schoenen
- verjaardag, een uitstapje

Met de aanvraag van een lidmaatschap van:
- de bibliotheek
- de speelotheek

Met andere vragen die u heeft
Neem contact op met
Marian Daalder
(pedagogisch coach)

m.daalder@kinderopvang.nl
111 - 123 45 67

Inloopspreekuur
Iedere dinsdagochtend van
9 tot 10 uur

Voorbeeld flyer: Steun bij geldzorgen 4 tot 12 jaar

Heeft u zorgen over de kosten voor uw kind?
Wij helpen u graag!

Met aanvragen van bijvoorbeeld:
- kleding, schoenen
- bed, bureautje
- ontbijt
- (leen)laptop, schoolspullen
- een fiets, een bril
- zwemles
- verjaardag, een uitstapje
- huiswerkbegeleiding

Met de aanvraag van een lidmaatschap van:
- de bibliotheek
- de speelotheek
- een sportclub, muziek-, dans- of toneellessen

Met andere vragen die u heeft
Neem contact op met
Marian Daalder
(pedagogisch coach)

m.daalder@kinderopvang.nl
111 - 123 45 67

Inloopspreekuur
Iedere dinsdagochtend
van 9 tot 10 uur

Bronnen

1 CBS (2021). Armoede en Sociale Uitsluiting 2021. Den Haag: CBS.
2 Slot, P. & Leseman, P. (2019). Investeren in kinderen van 0-12 jaar. Bevindingen uit de wetenschap.
3 Commissie van de Europese gemeenschappen (1991). *Eindverslag over het tweede Europese programma ter bestrijding van de armoede 1985 – 1989.* https://www.cpb.nl/sites/default/files/omnidownload/Notitie-31okt2018-Verkenning-naar-eenduidige-indicatoren-kinderarmoede.pdf.
4 SCP (2018). *Armoede in kaart 2018*: https://digitaal.scp.nl/armoedeinkaart2018/waar-ligt-de-armoedegrens/
5 CBS (2019). *Minder kinderen in langdurige armoede*. Den Haag: CBS.
6 Van Geuns, R. & Madern, T. (2019). Armoede, schulden en financieel gedrag.
7 Commissie Sociaal Minimum (2023). Een zeker bestaan. Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Den Haag: Commissie Sociaal Minimum.
8 CBS (2019). *Armoede en sociale uitsluiting.* Den Haag: CBS.
9 Sociaal Cultureel Planbureau (2019). *Als werk weinig opbrengt*. Den Haag: SCP.
20 https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/cbs-urban-data-centers/arbeid-en-inkomen/werkende-armen
11 Kinderombudsman (2017). *Alle kinderen kansrijk. Het verbeteren van de ontwikkelingskansen van kinderen in armoede. Den Haag: Kinderombudsman.*
12 Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). *Altijd op een richeltje lopen.* Den Bosch: Leergeld Nederland.
13 www.nji.nl/nl/Databank/Cijfers-over-Jeugd-en-Opvoeding/Cijfers-per-onderwerp/Armoede-in-gezinnen#ch323820
14 Kinderombudsman (2017). *Zie bron 11.*
15 Kinderombudsman (2018). *Als je het ons vraagt. De Kinderombudsman op Kinderrechtentour.* Den Haag: Kinderombudsman.
16 Weel, B. ter, Bussink, H. & Koeman, N. (2022). *Gevolgen van kansenongelijkheid in Nederland*. SEO.
17 Kinderombudsman (2017). Zie bron 11
18 Kalthoff, H. (2018). *Opgroeien en opvoeden in armoede*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
19 Koning, D. de (2021). *Baby's onder stress. Amsterdam: SWP.*
20 SLO (2019). *Executieve functies. Een handreiking. Het jonge kind*. Enschede: SLO.
21 Engbersen, R. & Omlo, J. (2020). *Uit de duivelskring van armoede. Wat sociaal werkers en medewerkers van kinder- en peuteropvang kunnen betekenen in de aanpak van armoede in Noord-Nederland*. Utrecht: Movisie.
22 Slot, P. & Leseman, P. (2019). Zie bron 2.
23 Huizen, van T. & Plantenga, J. (2018). Do children benefit from universal early childhood education and care? A meta-analysis of evidence from natural experiments. *Economics of Education Review, 66 (2018) 206–222.*
24 Engbersen, R. & Omlo, J. (2020). Zie bron 21.
25 Cao kinderopvang 2023-2024. https://www.kinderopvang-werkt.nl/cao-kinderopvang-2023-2024
26 https://www.dehaagsehogeschool.nl/media/rol-kinderopvang-haagse-kansrijke-start
27 Leseman, P. & van Huizen, T. (2022). *Effecten van kinderopvang op de cognitieve en sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen.* Utrecht: Universiteit Utrecht.
28 Sarti, A. (2017). *Child participation in a context of poverty in a wealthy western nation*. Amsterdam: VU.
29 Dierickx, S. (2022). Gids voor het zien en bespreekbaar maken van verontrustende signalen in de kinderopvang. Geraadpleegd op 8 maart 2024, van https://lirias.kuleuven.be/retrieve/665193
30 Baart, A. (2001). *Theorie van de presentie.* Utrecht: Lemma
31 Kinderombudsman (2017). Zie bron 11.
32 Huygen, A. & Akkermans, C. (2020). *Altijd op een richeltje lopen.* Den Bosch: Leergeld Nederland.
33 Luby, J.L. (2015). Poverty's Most Insidious Damage: The Developing Brain. JAMA Pediatrics; Evans, G.W. &Pilyoung, K. (2013). Childhood Poverty, Chronic Stress, Self-Regulation, and Coping. *Child Development Perspectives* 7(1), 43-48.; Mullainathan, S., & Shafir, E. (2014). *Schaarste: Hoe gebrek aan tijd en geld ons gedrag bepalen.* Amsterdam: Maven Publishing
34 Zie animatie Stichting de Vonk https://de-vonk.nu/professionals/voor-scholen-en-zorgteams/
35 https://www.nji.nl/kindermishandeling/hoe-praat-ik-met-een-kind-over-vermoedens
36 Ridge, T. (2011). The Everyday Costs of Poverty in Childhood: A Review of Qualitative Research Exploring the Lives and Experiences of Low-income Children in de UK. Children and *Society*, 25, 73-84.

37 Hulst, van der M., Kok, R, Graaf, de J.P., & Prinzie, P.J. (2018). Zorg voor kwetsbare zwangere vrouwen en hun kinderen. Tijdschrift voor Orthopedagogiek, 9&10, 37–47.
38 Kinderombudsman (2017). Zie bron 11.
39 Jobse, M. (2017). Unseen childhood poverty. Vroegsignalering van armoede in de JGZ. Utrecht: HU. Davidson, L. et al. (2006). Play, pleasure, andother positive life events: " Non–specific" factors in recovery from mental illness. Psychiatry:Interpersonal and Biological Processes, 69(2), 151-163. Schtlette, N. & Eidhof, B. (2018). Leergeld doet ertoe. Den Bosch: Leergeld Nederland.
40 Bureau Bartels (2015). Onderzoek naar kindpakketten. Den Haag: ministerie SZW.
41 https://www.sksg.nl/armoede-onder-kinderen-onzichtbaar-probleem/
42 Van der Pas, A. (2006). *Ouderbegeleiding als methodiek.* Amsterdam: SWP.
43 VN (1989). *Verdrag inzake de rechten van het kind*.
44 De Haan, M. et al. (2013). *Opvoeden als netwerken in de multi-etnische wijk.* Utrecht: Universiteit Utrecht.
45 Kalis, e. (2020). *Samen opvoeden?! Het belang van medeopvoeders voor ouderschap en opvoeden*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.
46 Kalthoff, H. (2020). *Opgroeien en opvoeden in armoede*. *Derde herziene versie*. Utrecht: NJi.
47 Verwey-Jonker Instituut (2018). *Werkt de aanpak van kindermishandeling en partnergeweld?* Utrecht: VJi.
48 Van der Pas, A. (2006). Zie bron 42. Koster, J. (2020). *Over de veerkracht van ouders. Week van de ouder.* Utrecht: NCJ.
49 Van der Pas, A. (2006). Zie bron 42.
50 Koster, J. (2020). Zie bron 48.
51 Bartelink, C. et al. (2021). *Jeugd met problematische gehechtheid. Wat werkt?* Utrecht: NJI.
52 Bartelink, C. et al. (2021). Zie bron 51.
53 Burggraaf, M. (2021) *Opvoeden als bijzondere vorm van preventie. Zevende herziene druk*. Bussum:Coutinho.
54 Doornenbal, J., Kassenberg, A., Petri, D., Spruijt, R., & Tuinstra , J. (2019). Handreiking jeugdprofessionals groepsgerichte *opvoedingsondersteuning*. Hanzehogeschool Groningen.
55 Van der Pas, A. (2006). Zie bron 42.
56 Engbersen, R., & Omlo, J. (2020). Zie bron 21.
57 Slot, P. & Leseman, P. (2019). Zie bron 2.
58 Agirdag, O. (2020). *Onderwijs in een gekleurde samenleving*. (Tiende druk). EPO.
59 Van der Pluijm, M., Van Gelderen, A. & Kessels, J. (2019). Activities and strategies for low-educated parents to promote oral language development of their children. *School Community Journal 29*(1), 317-362.
60 https://www.klasse.be/79504/werk-aan-executieve-functies-kleuters-2/
61 Kinderombudsman (2017). Zie bron 11.
62 Slot & Leseman (2019). Zie bron 2.
63 Singer, E. & Tajik, M. (nov 2014) *De invloed van je eigen gedrag: Verhogen van de spelbetrokkenheid*. *HJK*.
64 SLO-Het Jonge Kind (2019). Zie bron 20.
65 Klasse.be (2017). *Boost executieve functies: 11 tips*. https://www.klasse.be/79504/werk-aan-executieve-functies-kleuters-2/
66 Klasse.be (2017). Zie bron 65.
67 Crampton, A. & Hall, J. (2017). Unpacking socio-economic risks for reading and academic self-concept in primary school. *Educational Psychology, 87(*3), 365-382.
Niklas, F., & Schneider, W. (2013). Home literacy environment and the beginning of reading and spelling. Contemporary Educational Psychology, 38(1), 40-50. doi:10.1016/j.cedpsych.2012.10.001
68 Van der Pluijm, M. (2022). *Thuis in Taal. Samenwerken met alle ouders aan de taalontwikkeling van hun jonge kinderen*. Tutti.
69 Van der Pluijm, M. (2020*) At home in language*. Open Universiteit en Hogeschool Rotterdam.
70 Vaessen, A., De Wit, M., Mak, J, Kruithof, M., Schoorl, R. & Fukkink, R. (2023). *Evaluatie van de Amsterdamse Familieschool*. Hogeschool van Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, Kohnstamm Instituut.
71 Lusse, M. & Strijk, M. (2019). *Ouders en schoolloopbaanontwikkeling (po)*. Hogeschool Rotterdam.
72 https://www.mugmagazine.nl/jaap-seidell-investeer-in-een-gezonde-generatie-kinderen/
73 Broens, A. & van Steensel, R. (2018). *Werkt de Voorleesexpress?* Utrecht: Eburon.
74 Van der Pluijm, M. (2022). Zie bron 68.
75 https://www.nji.nl/armoede/verhalen-over-armoede/lilith

Digitale handreiking

www.alliantiekinderarmoede.nl
www.hanze.nl/sosarmoede
www.hr.nl/gereedschapskist
www.gelijke-kansen.nl

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
Gelijke Kansen Alliantie
Hanze
HOGESCHOOL ROTTERDAM